

५.
६.
क्षेत्राणि मेखलां गृहीत्वा अमुकनामादं अमुष्यामुष्या यणयोः पदयोः स्थाने स्नातकस्य पश्यंते न नाम गोत्रमंद
दे स्ये ॥ असावित्यत्र प्रथमांत ॥ तथा ॥ इदमदं अमुकशर्मा अमुष्य अमुकशर्मणः ॥ अमुष्य अमुकशर्मणः
अमुष्या यणस्य अमुकगोत्रस्य अपाप्मानं पशूदामि ॥ इतरतः स्नातकस्य नाम ॥ अमुकशर्मा मोद्विष
यः ॥ इत्युदं च मूलेदं भस्मं चोपगृह्णति एवं विद्वताभिरस्मयुक्तशीताभिरुद्रिगपोद्दिष्टतितितिसृभिर्हिर
ण्यवणां इतितिसृभिश्च सह स्नापयेत् ॥ अनाद्यायवृद्धं दीर्घायुरदमं नादीर्घं वा सं सोमो गतायं मा
गम-समं मुखं प्रवेक्ष्यति भगवत्सद्वचसां ॥ इत्युदं च रेणोदतो धावते ॥ स्नानीयेनाट्टृत्य स्नात्वा सोमस्य
तमूरसितनुवं मेपाहि ॥ स्वामातनूराविका इति नूतनं वासः परिधाय ॥ नमो ग्रहाय चोभिग्रहाय च न
मः ॥ शोकं संतप्ताभ्यां नमस्ताभ्यां देवताभ्यां चोभिग्रहादिणीः ॥ इति पूर्वसुराभिर्बदनं प्रति नमस्कारं ॥

सूर्यादिदेवताभ्यः प्रतिदिशं च दत्वा ग्राह्मणेभ्यश्च दत्वा असुरसुयोगंधोगंधर्वेषु च यद्यशः।
देवायामानुषागंधः समोगंधः सुरभिर्जुषतामित्यात्मानमनुलिख्य उ यमोपधेनायमाणां स
हमानासदस्वती॥ समाहिरण्यवचं संभ्रतं वचं मिनं माकरोतु इति मणिं सोवर्णं सोपधानं सूत्रं प्रा
तंसोदकपात्रैः प्रदक्षिणं परिप्लाव्य अपाशोऽसुरो मेमाशः सारीः॥ द्विवोमोपतिष्ठस्वदीर्घायुत्वा
यश्चातशारदाय। शतं गारुडः आयुषं वचं सेजीवात्वायि पुण्याय॥ इत्यर्धं च नयेण कंठे बध्वा।
वाट् रमणिं चैवं कृत्वा सज्ये पाणौ तूष्मीं बध्नीयात्॥ द्वितीयं नृत्तनं वा सोमं दत्त्वा रवतीं स्तुत्या
दिभिः॥ विभजासि जायं नित्यं ते रूपं नयनं वदन्तं मुने रं वासाधत्वा तस्य दशांशं प्रवर्तते कृणाभर
णद्वयं प्रबध्य द्रव्यामादायाऽयेन नयनं॥ ॐ आयुष्यं वचं स्यः सुवीर्यं रायस्याघमोद्भिदं॥

प्र.

५७

इदं द्विरण्यं ज्ञेयं यायां विना तादिमां ॥ स्वाहा द्विरण्या येदं ० १ ॥ उच्चैर्वाग्निं प्रतनाजि सन्नासादंध
नं जयं ॥ सर्वाः समक्षीर्त्तुं यो द्विरण्ये सिन्समो हिताः स्वाहा द्विरण्या ये ० २ ॥ शुभं मद्रं द्विरण्य
म्यपितु रिबनामाग्रभेषं ॥ तं मा द्विरण्यवचं संप्रसृपु प्रियं कुरु स्वाहा द्विरण्या ये ० ३ ॥ प्रियं मा
देवेषु कुरु प्रियं मा ब्रह्मणे कुरु ॥ प्रियं विश्वेषु कुरु देवेषु प्रियं ॥ राजसुमो कुरु ॥ स्वाहा द्विरण्या ये
० ॥ ४ ॥ याति रश्मीनि पद्यं स दं विधरणी इति तां धत्वा घृतस्य धारया यजेत्सं राधनीमद्रं
स्वाहा सः राधन्ये ० ५ ॥ सः राधन्ये देव्ये स्वाहा सः राधन्ये देव्ये ० ६ ॥ प्रसाधन्ये देव्ये स्वा
प्रसाधन्ये देव्ये ० ७ ॥ संम्राजं च विराजं च भिश्चीर्या च नो गृहे ॥ लक्ष्मीं गृहस्थया मुखे तया

मासः स ज्ञामसि स्वाहा ॥ लक्ष्म्ये ० ॥ इत्युवाचः प्राहुतीर्हृत्वा समित्सन्न दने नमो हृत्वा ज्ञयादिव्यनराष्ट्र
भरतश्च द्वावि सज्जतांते । आयुष्यमित्यष्टौ भर्तृरे वै कुं प्रवर्तदक्षिणे कर्णे निधायै तैरेव सव्ये हृतायै । शुभि
के शिरः अग्रे हृशो भयंती मुखं ममु ॥ मुखं हि मम शोभय भूयाः संच भगं कुरु ॥ इति स्मज्जं शिरसि निधा
य यामाह गजमे दग्निः श्रद्धाये कामाया न्येः । देमां त्वा मपिन त्वे मं भगे न सह वचं मा इति वधाति अन्यामा
लिकां कुंठे निधाय यः दं ज्ञ न त्रैक गुदं ज्ञातं हि मवत उपार । ते न वामां ज्ञे न ते ज्ञे सो वचं संवृत्ताय च । इति नै
क बुद्धेनां ज्ञनेन अक्षेण रत्न नंदघात । नो चेत् । मयि पर्वत इत्येवं मयि पर्वतवर्चं गं मयि पर्वत भेषजं मयि प
र्वतायुषं इत्यां तो यन्मे वर्चः परागतमात्मान मुपतिष्ठति । इदं न त्यु न गदे ददीर्घा युत्वा यवर्चं स इत्यादौ
गीक्षेत् । प्रतिष्ठेत्थो देवतानां मामा संततं ॥ इत्युवाच ह्ये प्रति मुखं प्रज्ञापतेः कारणमसिन्नद्वेष्ट

दिर्विश्वजनस्य ॥ उायातिमर्त्यतोमामापाहि । इति छत्रमादाय देवस्य त्वयादिभ्यामाददेष्टुमनोवधा
 येन्द्रस्य वज्रोसिवाब्जं नः । ग्रामं मे भक्तयत्पापं तं निवारय ॥ इति वेल्लवंदं मादाय । मार्गं शब्दं मे द्रव्यं अ
 स्मिन्ननूतनवस्त्रे बध्नांते निधाय पुनरन्येन नूतनेन वा समोदितो वेष्टनं रत्नां श्रीमदात्ते गतातीर्थया
 त्रां करिष्ये इत्यनुज्ञातो गच्छेत् । अथ विवाहार्थमिच्छवं धूमिधेनपय्याद्युत्तुं च लोह्मीयां कृमुताया
 चम्यवाचं यच्छति । तथा चापस्तंबः । सोषान्को जलस्थो वा मुत्तुः केशिखापिवा ॥ सोह्मीयां बभ्रुपयं
 कः प्रोदयादस्तयो नरः ॥ दुर्दैर्गोपपदश्चेव नारान् । अहिमाप्नुयात् ॥ वाये च छत्यानक्षत्रादयादुदि
 तेषु प्राची मुदीची वादिशमुपनिष्क्रम्य ॥ देवाः यद्वरहरणः । शृणोत विश्वे देवास इद्वीरयश्च ॥ इति दि
 ग्गुपगदायः । मादा म्मादि व्रजयामात नृभिर्मारवा मादूषत सोमगजन ॥ इति नक्षत्राणि चंद्रमं च

परशयनमस्त्यनादीमुखंभोजनंरुयात्।परिदूतवाससीशितोवेषनंचरंयन्नादिकंछत्रोपनिवसं
तुदंशंश्चण्कांगांपयस्विनीमवत्सांभ्रंरुतांचब्रह्मणंदद्यात्॥तथाच।स्नातकोन्नक्षणेदद्यात्पयोर
त्यचवाससी।उस्मीषशंयन्नादीनिदद्यात्तत्रक्षणेवैरुमिति॥ततोबंधुभिःसहभुंजीयात्।अथापुंस्ता
नंतृत्मीमेवतीथेस्नात्वातृत्मीसमिधमादधाति॥गान्तेकांगोमूल्यवान्नाक्षणायदत्वगविबोदंकुर्यात्॥
अज्ञाजनर्तुपुण्योत्तमोयंशोविश्वनाथंश्रुतिकर्ममान्य॥विश्वप्रकाशगभिधपद्वतौनतृतावभूत्मानुव
कर्मसांगं॥इतिविश्वप्रकाशेस्नातकव्रतंसमाप्तं॥२॥अथस्नातकाचार्यगुरुरदंगत्वागुरंआचार्यंच
प्रणमेत्।तत्रगुरुसंधपकंवसर्वंकुर्यात्॥तथा।स्नातकाचार्यराजत्विंश्वगुरेभ्यःप्रक्षीयते॥मधुप
र्वपरस्तांनेवत्सरादागदोयदि॥अथगुंर्विष्टगोविष्टगोविष्टरःप्रतिगोह्यतामितिकूर्चंददाति॥स्ना

तत्र शिष्यः प्रतिगृह्णाति राट्टभ. र्मीत्युदगग्रे कूर्चं उपविशति । इत्यासने कूर्चं उपविश्यापः पाद्यादिति गुरुः प्राह-
आपः पादावने जनीरिति शिष्यः स्ता आपो भिमं यस्वयमेव पादौ प्रक्षाल्ये मयिमद इति मयिमद इति यजुषा त्मा-
त्मानं प्रत्यभि मृशेत् । कूर्चाभ्यां परिग्रह्य मन्मयेनादृणीया आप इत्यक्त आमागान्नित्यभि मं व्यांजुत्वा वक देश-
आनीयमानं विराजो दोक्षेतीति यजुर्ज स्वां शेषं पुरस्तात् नन यमानं समुद्रं इत्यभि मंत्रयते । अत्र रासोगवा-
दि यज्ञोपवीतं यथा शास्त्रे दत्ता कां त्यन र्ष इयसा विधाय कूर्चाभ्यां परिग्रह्य मधु पर्व इति त्रिरुते त्रैव्ये विद्या-
या इति द्वाभ्यां मधु पर्व मभि मं व्या मृतोपस्तरणमसीत्यपः पीत्वा यन्मधुन इति मधु पर्वे त्रिः प्राश्या मृतापि-
धानं मसीति अपः पीत्वा स्वा मेदोरित्युक्ते गौरसा विनियजुषा भिमं त्रयं तममा मुष्यति स्वदा तनाम्नोः य-
छं न योनिर्दं गं यज्ञो बधं तामित्युपाः शृजो मुत्सृज्यते त्युच्चैरत्का विसर्जयेन्महामनं भूतमित्युक्ते सावि-

सादृश्येतेरपाश्चर्यमभिमन्योः कल्पयंतत्युच्चैर्ब्रूयात् ॥ तां ब्रूते क्षुफलैश्चैव भुक्तस्नेदानुलेपने । मधुपर्कच सो
मेच नो छिद्यं धर्मतो विदुः ॥ इति स्नातकाचार्यमधुपर्कविधिः ॥ ॥ यदि विवादं कुर्यान्ने स्यात्पि एवमेव मधुपर्कं कुर्यात् ॥
विवादं कुर्यान्नोतिः ॥ शास्त्रदिशारदान् पंडितान् अर्थविदः समभ्यर्च्य बधूं वरयोरग्निनक्षत्रादि अष्टाद
श्वटघटनां शुभलक्षणानि च विदित्वा अन्वयशुद्धिमसि पितृयं च कुलरुमेवं ह्यभिश्च संदू संप्रदायगोत्र
प्रवरनिर्णयं कृत्वा विवादं कुर्यात् । तत्र गोत्रप्रवरनिर्णयाय प्रवरान् आयायि धीयते । स चे वं एकगोत्राणा
मविवादः । नानागोत्राणामध्ये एकप्रवरणा मविवादः । भिन्नगोत्रप्रवराणामध्ये एकगोत्राणां तर्गताना
मविवादः । यथा । १ शुनकगृत्समदानां भृग्वं गिरासां गणेषु भिन्नगोत्रप्रवरेषु अपि अधोधिकः शृण्वनुवृत्या
वविवादः । ३ गगाणां आर्षेयप्रवरपक्षे अधोधिकः शृण्वनुवृत्यभावेऽपि पंचार्षेयप्रवरपक्षे तथाद

प्र.

६०

शंभाद्राद्राक्षेत्रविवादः। अन्येषां तु प्रवरैश्चेकस्य नुवृत्तावपिन विवादः। शोभितानां चतुर्थं प्रवरमात्रेकस्य
पानुवृत्त्यभावेऽपि त्रिष्वपि प्रवरान्तरेऽप्यदर्शनात्कश्यपेऽपि विवादः। लोकोपदेशाद्वा मुष्याण्यणत्वात्कश्यपे वै
सिञ्जेऽपि विवादः। उति। अत्र गोत्र प्रवराणां स्वरूपमादा प्रवरपाठाद्बर्गंतव्यं। तत्र महांत प्रवरा एकद्वित्रिपंचा
र्षमार्जनपंचाशद्वैतानामपि गोत्राणां गणां शृङ्ख्यंते। तावते वापेक्षितसिद्धेः। यथा। वत्सानां भार्गवः
व्यवनाम्रवानो वृत्रामदग्न्येति। विंदानां भार्गवः व्यवनाम्रवानो वृत्रामदग्न्येति। आर्षिषेणानां भार्गवः व्यवना
म्रवानो वृत्रामदग्न्येति। तामदग्न्यानां भार्गवः व्यवनाम्रवानो वृत्रामदग्न्येति॥४॥ एते समानप्रवराः।
अर्धार्थिकः क्षत्रियितुल्यत्वात्। यत्कानां भार्गवः वृत्रामदग्न्येति॥५॥ मित्रध्रुवाणां भार्गवः वाष्ट्र
श्वदेवोदासति॥६॥ वैष्णवानां भार्गवः वैष्णवपार्थेति॥७॥ एते भार्गवानुवृत्तावपिन मिथः समानप्र०

भृगुमुक्तावचनात् ॥ शुनकानां शृगान् कर्तव्या ॥ गार्त्समदेतवा ॥ अन्नगोत्रप्रवरभेदोपगणोन्वेनपक्षे
प्रवरैक्यादिविवादः ॥ एते सप्त भृगवः ॥ अथांगिरसगोत्रमाभरद्वजाः ॥ शुद्रुश्चेति त्रिविधाः ॥ तेषु गोत्र
माः स्तावन् ॥ आयास्यानामांगिरसायास्यगोत्रमेति ॥ १ ॥ शृणुतानामांगिरसाशृणुतगोत्रमेति ॥
कौमंडुकानामांगिरसौदकुपाकाक्षीवतगोत्रमेति ॥ २ ॥ दीर्घतमानामांगिरसौदक्यकाक्षीवत
गोत्रमेति ॥ ३ ॥ दीर्घतमानामांगिरसौदक्यकाक्षीवत
गोत्रमेति ॥ ४ ॥ कारेणुपालानामांगिरसगोत्रमेति ॥ ५ ॥ कारेणुपालेति ॥ यामदेवानामांगिरसगो
त्रमेति ॥ ६ ॥ ओशनसानामांगिरसगोत्रमेति ॥ ७ ॥ एते सप्त गोत्रमांगिरसाः समान
प्रवरः ॥ अर्थाधिक्यवितुल्यत्वात् ॥ भरद्वजानामांगिरसवार्दस्यत्यभारद्वजेति ॥ १ ॥ शैक्षायणा
नामांगिरसवार्दस्यत्यभारद्वजनांदनमातवधसेति ॥ २ ॥ गार्गाणामांगिरसवार्दस्यत्यभारद्वज

गार्ग्यं ज्ञेयेति । आंगिरस गार्ग्यं ज्ञेयेति वा ॥ ३ ॥ त्रय एव भारद्वाजसंगिरसाः समानप्रवराः । अधोऽधिक
कृत्स्नितुल्यत्वात् । गार्ग्याणां चार्षेयपक्षे अधोऽधिक कृत्स्नितुल्यत्वाभावेति ॥ पक्षे समानप्रवरात् ॥
भरद्वाजसंगिरसः । विष्णुः । तानामंगिरसं पौरुत्सात्रांसदस्येति ॥ १ ॥ कृत्स्नानामंगिरसां तमीदृकाण्ये
ति ॥ दक्षितानामंगिरसां वशीषयो वनस्पतेरिति ॥ ३ ॥ संवृत्तानामंगिरससं वृत्तगंगिरसितेति ॥ ५ ॥ रथीतरा
णामंगिरसं वै रूपरथीतरिति ॥ ५ ॥ मुद्रुकानामंगिरससं सम्यग्धर्मोऽनुत्येति ॥ ६ ॥ कृषीनामंगिरसामक्षय्य
वाक्ष्येति ॥ ७ ॥ एतसु प्रथमं गंगिरसं भिन्नप्रवराः । आंगिरसः नृत्तमपि आंगिरसं मुनेति च चनान् । अत्राणा
मात्रेणार्चनानमश्वाचाश्चेति ॥ १ ॥ गविष्ठिराणामात्रेणार्चनानमगविष्ठिरिति ॥ २ ॥ वाभृदकानामात्रेणार्चनानम
वाभृद्वेति ॥ ३ ॥ मुद्रुकानामात्रेणार्चनानमश्वोर्वीतयेति ॥ ४ ॥ एत ४ समानप्र ० तुल्येषुत्वात् । काश्यपमोका

अथ पाव-सारं नैर्भवति । १ । रेभाणां काश्यपाव-सारं नैर्भवति । २ । शंदिनां काश्यपाव-सारं नैर्भवति । ३ ।
काश्यपाव-सारं नैर्भवति । ४ । काश्यपाव-सारं नैर्भवति । ५ । शंदिनां काश्यपाव-सारं नैर्भवति । ६ । शंदिनां काश्यपाव-सारं नैर्भवति । ७ ।
लोकादीनां काश्यपाव-सारं नैर्भवति । ८ । एते ४ समानप्र । काश्यपानुरत्नेः शंदिनां चतुर्थप्रवे-
काश्यपानुरत्नभावेनानिभिः प्रवेः समानप्रवेत्वात् काश्यपेण विवादः । लोकादीनां वासिष्ठपद-
नुरत्नादामुप्यायणत्वादसिंहेरप्यविवादः । वसिष्ठानां वासिष्ठेति । १ । कुंदिनां वासिष्ठेति । २ । कुंदिनां वासिष्ठेति । ३ । पराशराणां वासिष्ठेति । पराशरेति ।
४ । एते वासिष्ठाः ४ समानप्र । कुशिकानां वैश्वामित्रदेवराजौ दत्तेति । १ । शंदिनां वैश्वामित्राद्व-
त्तेति । २ । शंदिनां वैश्वामित्रदेवराजौ दत्तेति । ३ । विश्वामित्राणां वैश्वामित्रारसदेवतरंगेति । ४

मां ज्ञायतां नो विश्वामित्र माधु यं मे ज्ञेति ॥ ५ ॥ धनं ज्ञायतां विश्वामित्र माधु उंद स धनं ज्ञेति ॥ ६ ॥ कन
 कानां विश्वामित्र कात्याकी लेति ॥ ७ ॥ इंदुकोशिकानां विश्वामित्रे इंदुकोशिकेति ॥ ८ ॥ अघमर्षणानां विश्वा
 मित्राघमर्षणकोशिकेति ॥ ९ ॥ पौराणां विश्वामित्र पौराणेति ॥ १० ॥ एतेषां कुशिकानां विश्वामि
 त्र पदानुवृत्या मिथः समान प्रवरं ॥ अगस्ती नामागस्त्यदाह्यं च्युतं धमवादेति ॥ १ ॥ दार्भवाहनामां
 आगस्त्यदाह्यं च्युतं दार्भवाहनेति ॥ २ ॥ सांभवाहनानां आगस्त्यदाह्यं च्युतं सांभवाहनेति ॥ ३ ॥ सोम
 वाहनानां आगस्त्यदाह्यं च्युतं सोमवाहनेति ॥ ४ ॥ यं वाहनानां आगस्त्यदाह्यं च्युतं यातवादेति ॥ ५ ॥ अ
 गस्तीनां सर्वेषां आगस्त्यपदानुवृत्या मिथः समान प्रवात्त्वमिति प्रवरनिर्णयः ॥ सं प्रदक्ष्णोकाः ॥ ए
 कोपि न मुनिर्येषां प्रवरं नुवर्तते ॥ स गौत्राः स्ते मिथो ज्ञेयाः भगु मां गं संविता ॥ शुनकां स्युर्दसमंदः

काश्यपः शोणिकः शोणिकः ॥ भारद्वाजः स्तथागर्गः पक्षेतुल्यार्थदर्शनात् ॥ यथा ॥ यवने गोतसो गस्यो
भरद्वाजोत्रिकः श्यपो ॥ विश्वामित्रो वसिष्ठश्च यदूणप्रवर्गेषु ॥ रते ते ते स गोत्रास्युः कश्यपः शोणिकः
स्तथा ॥ शुनकास्युर्गुप्तसमद्वैः भारद्वाजैश्च गर्गकाः इति ॥ अत्र प्रमादेन समानगणगोत्रप्रवर्गान्योद्गृह्य
शानोन्नरकाले मातृवदेनां विभ्रयात् ॥ गर्भश्चेदुत्पन्नः स न पुण्यात् ॥ काश्यपो भवति ॥ गोत्रेण ज्ञात्वा ग
ऊन्नरतुल्यगः ॥ तदुत्पन्नः श्वंशुलवद्वति ॥ शादूमपि स गोत्रप्रवराय न देयमित्याहुः ॥ प्रवरविज्ञानात्
विहीनो भवति ॥ तत्समस्तं संधार्य निश्चितं दास्यामीति तेषामुक्तेन गृह्यं कृति ॥ ॥ अथ मतां तरं ॥ स
र्वसमानगोत्रास्युर्गतिगाणगारिः कथं स्यात्प्रसूक्तानि भवेयुः ॥ कथं प्रयाजादुत्पद्यि ॥ न गोत्रो गोत्रास्युर्गति
शो न कः ॥ तन्नाणां व्यापित्वात् ॥ गृह्यति गोत्रान्वयाविशेषात् ॥ तस्य गतिरनुसंधिः ॥ सर्वेषां प्रवराः स्तथा

वर्तेरन। आयापधर्मितात। त्रामदग्न्यावत्सादयः पंचावर्ष्याः। यथाभार्गव व्यावनात्तवान ओर्वआर्हि
वेणेति। विंदर्नाभा गर्गव व्यावनात्तवान ओर्वविंदेति॥४॥ यस्तुवाधूलमोनमौवशार्क राक्षिसाष्टिसावर्ण
शातंकायनदैवंयायनानांभार्गववैनद्व्यसावेतसउत॥ औन्यानांभार्गवसैन्यपार्थेति। मित्रध्रुवां।
भार्गवदैवोदासवाध्यवेति। शुनकानांभार्गवशोनकागर्भमदेति। गौतमानामांगिरसायास्पगत
मेति॥१॥ दुतथ्यानामांगिरसोतथ्यगौतमेति॥२॥ रादृगणानामांगिरसरादृगणगौतमेति॥३॥ सोम
राक्षिकानामांगिरससोमराक्षिगौतमेति॥४॥ वामदेवानामांगिरसवामदेवगौतमेति॥५॥ रुद्रदुक्थाना
मांगिरसवार्द्रदुक्थगौतमेति॥६॥ एषदुक्थानामांगिरसपार्षदुक्थवैरुपेति। अष्टादशा इत्येकेब्रुवते।
अतीत्यांगिरसे। अष्टादशा पौरुक्त्सत्रासदस्येति। ऋक्षाणांमांगिरसवार्द्रस्यत्यभारद्वानवादनमा

तुर्वचसीति । काशीवतानामांगिरसगौतमोथिजकाशीवतेति । दीर्घतमसामांगिरसोतथ्यर्द्धतमसेति ।
भारद्वाजाग्निवेश्यानां आंगिरसवार्द्धस्यत्यभारद्वाजोति । मुद्रुलानामांगिरसभाग्याश्वमोद्रुत्येति ॥
तादृश्यं देके ब्रुवते । प्रतीत्यांगिरसं तादृश्यं भाग्याश्वमोद्रुत्येति । विष्मन्तानामांगिरसपोरुकुत्सवास
दस्यवेति । गार्गाणामांगिरसवार्द्धस्यत्यभारद्वाजगर्गो न्येति । आंगिरसं सेन्यगार्ग्येति वा ॥ दूरित
कुत्सपिंगशंखदर्भभेमगवानां आंगिरसां वराषयो वनाश्वेति । संरुति पूतिमापतं द्रुवं बुभेमगवानां
आंगिरसगौरीवीतसां रुत्येति । शाकगौरीवीतसां रुत्येति वा ॥ ३॥ कृष्णानामांगिरसाज्जमीढकण्वेति ।
घोरमिदेके ब्रुवते । अवरुण्याज्जमीढं । आंगिरसघोरकाण्वेति । कपीनामांगिरसामक्षय्यवार्द्ध्येति ।
अथ शौंगे शौशुर्यः भारद्वाजाः शुंगाः कृताः शौशुर्यः ॥ तेषामुभयतः प्रवृणीता एवमितरतो दूवि

तरतः। नृदिचतुर्णामिष्वरोस्तिनपंचानां। आंगिरसवार्हस्यत्यशुंमभारद्वाज्ञत्यादि। कपीप्रसिद्धाबुद्धि
 ताविद्वद्दोस्वतंत्रः। स्वपरोस्वतंत्रः। तत्रस्वतंत्रस्य कपेर्विवाहमिष्याभारद्वाज्ञकलनचाहुः। अथान्त्री
 णामान्त्रेयार्चनानसंशयावाश्चेति। गविष्ठिरामां वयुगाविष्ठिरयोर्वेतिथेति। चिदि, तुगात्, वृकात्, वमनतंतु
 कुशिकानां वैश्वामित्रदेवरातोदलेति। श्रौमन्कामकायनं। वैश्वामित्रदेवश्च वसुदेवो दासति। धनं ज्ञया
 नां वैश्वामित्रमाधुकुण्डसधानं ज्ञयेति। अज्ञानां वैश्वामित्रमाधुकुण्डसरोद्दिष्टेति। पूरणवारिधाय
 यंतानां वैश्वामित्रदेवरातपोरणेति। कृतानां वैश्वामित्रकात्यर्कलेति। अघमर्षणानां वैश्वामित्राघम
 र्षकोशि केति। गणूनां वैश्वामित्रगणेशिणेरणेति। वैष्णूनां वैश्वामित्रगाथिनैवेति। शालंकायन
 शालाहल्लोहिताक्षल्लोहिततनूनां वैश्वामित्रमाधुकुण्डसधानं ज्ञयेति। शालंकायनकोशिकेतिवा। ४

कश्यपानां काश्यपावत्सारांसतेति ॥ निध्रवाणां काश्यपानुमार्गे न ध्रुवेति । रेभाणां काश्यपावत्सारे
भ्येति । शार्ङ्गिकानां काश्यपावत्सारे देवलेति । शार्ङ्गिकानां देवलेति वा ॥ ६ ॥ वासिष्ठवत्सिद्धानां । येन्यउ
पमन्युपगवा कुंदिनेभ्यः । उपमन्युनां वासिष्ठभरद्वाजप्रमदेति । पराशराणां वासिष्ठज्ञातिपराश
रेति । कुंदिनानां वासिष्ठमैत्रावरुणकोटिन्येति ॥ ७ ॥ अगस्त्यनामांगस्त्यदाह्यच्युतेऽमवादेति । सोमवा
हानामांगस्त्यदाह्यच्युतसोमवादेति । ८ ॥ पुरोहितप्रवृत्तराज्ञां ॥ अथ यदि साध्यं प्रवृत्तिरन । मानवे
णपोरुखकुमैतिशस्त्राणि । तान्येदक्षिणानि । तेषामंत्येति होमः ॥ पृथ्व्यः शमनीयसहस्रेदक्षिण
ः ॥ ३ ॥ अन्योवाप्रजातदक्षिणः । दक्षिणावतापृथ्व्यशमनीजेरन्तिविज्ञायते ॥ स एव देतुः प्रवृत्तिभावेन
रुतिभावे । भृगूणां न विवाहोस्ति चतुर्णामाहितोमिथः । दार्घ्यतमास्तथोतथ्यः कदीवांश्चैव गोब्रजाः ॥

प्र.
६५

१२

भरद्वाजाऽन्वितश्च शर्तः शृंगः कात्याश्च शृंगः ॥ एते समानगोत्रास्युगर्गानि केवदंतवै ॥ एष द० वा
मुद्रकाविहमुद्रकाकाण्वगर्गयोदरितः संवत्तः कपिः ॥ यस्य अंशो मथ दृष्टो विवादः सर्वैरित्येतां मर्या
दिभिश्च ॥ द्वा र्षेयाणां अर्षेयं संनिपातेन विवादः ॥ अर्षेयाणां चैव अर्षेयं संनिपातेन वि० एते समानगो
त्रास्युः र्यत्र विश्वामित्रो नुवर्तते ॥ आत्रेयाः च वसिष्ठाश्च ॥ ये केपश्च एथ कथयन् ॥ तम दन्ति गौतम
श्च भरद्वाजात्रयस्तथा ॥ विश्वामित्रः काश्यपाश्च वसिष्ठो गम्य यो भूमाः ॥ सप्तमां नामृषाणां मगरत्या
ष्टमानां यदपत्यंत द्वात्रिमित्या च दंत ॥ एक एव जपि र्या रत्नवरे च नुवर्तते ॥ तावत्समानगोत्रास्युर्भृगु
मंगिर संविना ॥ वसिष्ठो द्वौ च विज्ञेयो ब्रह्मपुत्रोश्च शृंगपतः ॥ मित्रावरुणरित्येव वासिष्ठो विप्र दंत गतः ॥
ब्रह्मात्मजा भूतिः प गन्तु रव्यास भुकादयः ॥ ते यो विवेकः स्वन यो र्द्वितीया कुंठितादयः ॥ अतएव भिन्न

शरीरत्वात्भिन्नगोत्रप्रवरत्वाच्चवमिष्टवामिष्टगणयोर्विवाहः॥ नामदग्न्यविश्वामित्राणां देवराजवर्जं
रावर्जं विवाहः॥ अत्रिविश्वामित्राणां धनंजयवर्जं सर्वत्रविवाहः॥ इति प्रवरगणनिर्णयः॥ ॥ अथ सोमप्रव
रः॥ ॐ असंगोत्रामसमानपिंदा मसमानप्रवरंकन्यावरयेत्। वरवध्वोः पितृमातृसंताने सप्तमादूर्ध्वं
सापिंदापतिवृत्तिः॥ मातृसंताने पंचमादूर्ध्वं यतः संतानभेदः स्तदादिगणयेत्। पंचमी सप्तमी चैव मातृ
तः पितृतस्तथा॥ त्रीनतीत्यमातृतः॥ पंचतीत्यपितृत इति वसिष्ठमतादवर्द्धिनिषेधपरः॥ चतुर्थमद्रुहे
कन्यापंचमोनतु पंचमी। पराशर्यमतेनाह पंचमः पंचमीमपि॥ नामदग्न्यावीतद्व्यागागर्धमहावो
ध्रियश्चावैष्णवा गोतमाभरद्भुजाः कपयो हारिताः कण्वा विरूपा मोडका विश्वमुवधः त्रेया विश्वामित्राः
कश्यपाः वासिष्ठा आगरा यः इत्यष्टादशगणाः स्फुः आदितः पंचगणा भृगवो भवन्ति। भृगुजा मरु

गन्धवत्सथीकम्प्यवेनान्नराणाः॥ ओं वंसावर्णिनीवन्तिनावात्यतिगाद्यायनवेरोद्विष्यावटमंडुपाची
नयोग्याहिवेणाभगवानमिथोविवाहाः॥ वीतद्वययास्वराधूलमौनमोकसावेकसाभगवानामि
थोविवाहाः॥ २॥ गार्ग्यमद्रौनकोभार्गवोनमिथोविवाहो॥ ३॥ वाध्रियश्चमित्रयवोभार्गवोनमि
थोविवाहो॥ ४॥ वेण्यपार्थोभार्गवोनमि० ह्यो० ५॥ आंगिरसायास्योतथ्योसिजकाक्षिवनवामदेव
वृहदुक्थ्योतागौतमान० ह्याः॥ ६॥ आंगिरसवार्हस्यत्यभारद्वाजककुवाग्निवेश्योऽजायनसर्वस्तव
स्तंबशब्दशृंगवभर्गोशिरियक्षीकृदवांदनमातृवर्चसस्वतंत्रकपिगार्ग्यकपिश्रोत्र्यांताभरद्वाजा
नमिथोविवाहाः॥ ७॥ आंगिरसकप्यमहीयाजक्षत्रःअप्यनंश्यानमिथोव० ८॥ आंगिरसदेरि
तां वरीशयोवनाश्वमांशान्शंखपिंगदभकुसादागितान० ह्याः॥ ९॥ आंगिरसान्जमीदकएवानमि०

ह्याः॥१०॥ आंगिरसविरूपरथीतरपुषर्वाहमादं ह्माविरूपानमिथो विवाह्याः॥११॥ आंगिरसमोदुः
व्याहृश्वोमुद्रुलानमिथो॥१२॥ आंगिरसविष्मवधंनत्रांसदस्यचषमेषणभद्रणमद्रुणवारराय
लोयमिथोपगविसात्यवि.सात्यकाम्यारणितितेर्द्याविष्मवधंनमिथो विवाह्याः॥१३॥ आत्रेयान्
नाश्यावाश्वगविष्मवधंनतयातिथिसुमंगलवा मरथ्यराजवाप्यमुद्रुलानताः आत्रेयानमिथो विवा
ह्याः॥१४॥ विश्वामित्रदेवरातचिकित्समनुदंत्वात्कि.वाग्कि.याज्ञवल्क्योत्तरुत्तरुद्रुग्निवभृशालतिश्या
लीवनशालकायनकालवचोदरश्रोमनकामकायनदेवश्वमदेवतरमंभ्रातृमधुष्ठंदसधर्मज्ञया
ष्टकलोहितप्रण्यारिध्याद्यमषणकोशिककतसूनुपनसधुम्यज्ञतरवावलोक्तद्व्याग्निदेव्यंतावि
श्वामित्रानमिथो विवाह्याः॥१५॥ काश्यपावत्सारनेश्वरेभरेभशंतिशंतिव्यदेवरासिताताः

काश्यपानमिथोविवाह्याः ॥ १६ ॥ वसिष्ठश्चास्तिपगशावासिष्ठानमिथोविवाह्याः ॥ १७ ॥ वसिष्ठमेवा
वरुणकोटिर्गुण्यंद्रप्रमदभरदूसुरपमन्युसंरुतिपूतिमावगोखीतांतावासिष्ठानमिथोविवाह्याः ॥ १८ ॥
अगस्त्यदाद्व्यच्युतंभवाद्गदाभवाद्गमांभवाद्गसोमेवाद्गयान्नवाद्गनांताअगस्त्यानमिथोविवाह्याः ॥ १९ ॥
॥ ॥ एवंनिर्णयविवादेन ॥ अजीजनैरिति विश्वप्रकाशेभिधपेक्षतेतत्त्वतोसमाप्तः प्रवरादिनि
र्णयः ॥ अज्ञानाद्यादिवोदूढः प्रायश्चित्तं तत्रैव च ॥ सगोत्रप्रवरायास्यात्ततः संग्रहणेविधिः ॥ १ ॥ त
त्रषट्पुंशन्मते ॥ समानप्रवर्तमातृसगोत्रांमातृत्रामिकां ॥ पारुणायमपिंडोवाप्रायश्चित्तोयतेद्विजः ॥ प्राय
श्चित्तं च दैत्यत्रयगधर्मगवसुया ॥ मोक्षोदूहेतुदंपत्योनेकं चांद्रायणं स्पृजं ॥ द्वैगुण्यं ज्ञानतन्मत्रप
रिणीतोविधीयते ॥ कण्ठदातुर्भवेत्तद्विज्ञानताद्विगुणं भवेत् ॥ व्रतस्य करणाश्चैतान्प्रत्याम्नायं समा

चरेत्। चार्णव्रतं दुहितरं पिता चार्णव्रतः शुचिः॥ भूरुद्रा जेषु विप्रेषु कारयेद्यथवा क्षिपेत्। दुहिते त्व
न संगृह्य भा रूद्रा तोथ कारयेत्॥ घृतकुंभस्य गभेतुना मादध्याद्विधानतः॥ ज्ञातकर्माहूयो वन्न प्रा
शानं चोक्तं मेव च॥ विधाय मधु पु कं च मंत्रमात्रेण मंत्रवित्॥ मुद्रुते विप्रवस्थिते शुचितामप्यलं रु
तां॥ सत्सु त्या र्था यमानाय पत्यु प्रतिपादयेत्। वैवाद्रिका तथो मंत्रान शोपानप्यतं दितः॥ स्वर्ग
स्योक्तं मे एव पठेत् घृतवधूवरः॥ चतुर्थी कर्मपर्यं तां विधि मेवं समाप्यतु॥ रुताङ्गी र्व च नो विप्रैर्द
क्षिणाभिः सत्तोषितान्॥ प्रणम्य विसृजेत्तेन पश्चाद्भोजयते तथा॥ रुत्वत्यं पुन रुद्राहं न विस्विष
मवाप्नुयात्। अन्यथा कुरते यस्तु संग्रहं समराधमः॥ व्रजत्यपत्यैः सहितो न रुक्मानेकविंशति मात
नाम्ना विवाहे तु विशेषात्राभिधीयते॥ पश्चिमेत्येव नामास्याः पुन रुद्राहं माचरेत्॥ नैवं विवादु रनस्या

दित्येवंमुनयोविदुः॥ त्रिरात्रं जलचरं मया तपुनरुद्धादकर्मणि॥ सगोत्राय परिणीतो तु पारित्यागो विधीयते
॥ ज्ञानाज्ञानमपत्यं तु चांशालेषु विनिक्षिपेत्॥ रक्षित्वा जनेन नीचतां गुरुतल्यत्र ते चरेत्॥ मंदो ज्ञानमपत्यं तु
काश्यपत्वं प्रयच्छते॥ ऐंद्रवदूयतः शुध्येत मिंदादुत्थावतल्यिति॥ रुद्रादिष्वप्यास्तायं॥ ॥ रुद्रं गामं किंका
दद्यात्तिम्रश्वांश्चायणे तु ताः॥ भारद्वाजाये काश्यपाय दुर्गामामुक्तांस्तद्विहृतत्वेन तृभ्यमद्वयं प्रददृत्य
र्थः॥ घृतकुंभस्य गर्भं उतिसामं॥ प्यसममं॥ तथा विधुं कुंभसंभवे तु अधिकं गत्वमेव॥ ऐंद्रवदूयतः श्वं
द्रायणदूयादित्यर्थः॥ ओद्भूयेति ज्ञात्येकवचनं आद्भूतिदूयेनेत्यर्थः॥ यन्मन्त्रात्मना मिंदाभूतं पुनर्गमि
श्वं शूरदातुं॥ इत्याद्भूतिदूये॥ निंदा च मे निंदा च मे तन्मम उभयव्रतमिति च॥ तथा च त्रिकारुमंडनः॥ परिणी
तसगोत्रायामज्ञानाज्ञानादिति॥ इति॥ काश्यपानतुचांशालः पितुः रुद्रदूयं स्मृतं॥ मिंदादुती द्वे जुहुया

२३
दृतांतेदीप्तपाचयति। पुनरुद्धादेचनोत्तरायणादिसमयविशेषनियमः। सार्वकालमेवेतिवाहमितिस्म
रणात्। अस्यवचनस्येदंशुभेनैवचरितार्थत्वादिति। अथप्रयोगः। अनन्तमित्तवालकृद्भुक्केगुरोव
शुभसमयेशुभमुद्धर्तुं पार्षदान् प्रणम्य समानप्रवरदिक्कृत्या विवाहे मे प्रायश्चित्तमुपदिशतेति तान्
ह्यानेश्चानुज्ञातोः तान्तावीवादेचां द्रायणमेकंज्ञानतः चां द्रायणद्वयंचेति। अथप्राणानायम्यसं
कल्प्य समज्ञानकृतसमानप्रवरगोत्रादिक्कृत्या परिणयज्ञानितप्रत्यवायपरिहाराय चां द्रायणप्रत्य
क्षा यत्नेन रूद्रदेवत्यंगोत्रत्रयं नानानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः संप्रदत्तं त्यपदेरुद्धेत। प्रत्यक्षगोत्रा
द्वयगोत्राः संभवे प्रथमेतयोः पूजनं कृत्वा हिरेण्यदक्षिणोदघातः॥ केचिदं प्रत्यक्षयोगविदेयसंप्रदा
नयोः पूजनमिच्छन्ति। दक्षिणोदघातं हिरेण्यदघातः॥ एवं वधून्वर्षिभिसमानप्रवरसभ्याभ्यनुज्ञाताम

प्र.
३.

मान प्रवरेण वरेण सममत्तान्नज्ञातविवाहदोषपरिहणार्थं चांद्रायणप्रत्यत्याम्नायत्वेन गोत्रं यदद्यात् । नै
 रनुज्ञातो शुद्धो भवतः । ततः कन्यादानादंशुप्रत्याम्नायगर्वादानेन शुद्धसंपाद्यसभ्यै रनुज्ञातः शुद्धाशु
 द्वाद्वितरं सालंकारं स्वते भारद्वाजाय काश्यपाय वा मादुहितत्वेन ददेत् । दक्षिणं च दद्यात् । ततः सुतां प्रतिगृ
 ह्य घृतपूजिते कुंभे तस्मात्पेवास्वशास्त्रोक्ताधानमंत्रैः संस्तुत्य ज्ञातं कर्मनामान्नप्राशने च द्वाभिरप्यानृ
 तैर्वसंस्तुत्य तच्छास्त्राय मधुपर्कमंत्रान् प्राचयित्वा देवताभिमते सुदूतं द्रुमां । भारद्वाजादिगात्रां समदुहि
 तरं अभ्युक्ते दद्यात् । अथानेव रायतुभ्यमदंभार्यात्वेन प्रतिपादयामीति दद्यात् ॥ ततो वरं गृहीतवधुकरः स्व
 गृहं गच्छन् वैवाहिकमंत्रांश्च पठित्वा विप्रैः रुताशीर्वाचनस्तान् दक्षिणादिभिः संतोष्य यथाशक्ति ब्राह्मणा
 न भोजयेत् ॥ इति समानप्रचारादिविवाहप्राप्त्यश्रितविधिः ॥ अथ मंगारेष्टिः ॥ कुप्रतिग्रहादिकं रु

३
त्वाम्गारंष्टिं कुर्यात् । तत्र क्रमः ॥ ओषासनं विधाय समस्तैर्नोनिर्दण्डागपरमेश्वरप्रीत्यर्थं ग्मगां ग्मिं कुरि
ष्ये । ततो ग्मिरेह इदोऽहो मुद्गिन्नावरणावागो मुचो वायुगो मुगश्चिनावागो मुचो मरुत एनामुचो विश्वे
देवा एतो मुचानुमिति रग्निर्वैश्वानरं द्यावापृथिव्या वागो मुचा वग्निरागो मुगित्यकादश प्रधानदेवताः स्वि
ष्टकृदंगदेवता ब्रीहि मयेन तत्तदेवता हविर्नुकुरणत्वेन एकतंत्रेण चतुर्णां इध्म तंत्रेण संगेन कुर्मणो यदयं ।
तत्र संगीताः सर्वा देवा ताः संनिहिता भवेन्तु ॥ बिद्युदसीत्यपः स्पृष्टा चरुः श्रेयसित्वाभिघायां दूस्याभि
घायां ग्मिमुग्वाते च मेषावदाय मुचा जुह्यात् ॥ ॐ अग्नेर्मन्त्रे इति द्वाविंश च स्पृष्टा गारसूक्तस्य विश्वेदे
वा ज्ञापयौ त्तिंगोक्तदेवता उगादितः सप्तोपरि द्वाः पौतिका एमी चतुष्पदा पंक्तिः स्ततः पंचोपरि द्वाः पौतिकाः
श्चतुर्देशीयथा पंचदशी पौदशीवानुभो सप्तदशी गायत्र्यष्टादशी त्रिष्टुबृन्विंशी वींशी षोपरि द्वाः पौतिकाः

षावन्त्येदं दुःखिणुभोचरं होमे विनि यो गः ॥ ॐ अग्ने मन्वे प्रथमस्य प्रचेतसो यं पांचजन्यं बद्धवः समिधते । वि
 श्वरूपां विना प्रवि विना वाः । तमीमहे स नो मुंच त्वं दसः ॥ स्वा० अग्ने येऽहो मुंचेदुहं १ ॥ यस्येदं प्राणा निमिष
 द्यदेति तस्य ज्ञातं जनं मानं च केवलं ॥ स्तोम्यग्निनाथितो जोहवीमि स नो मुंच त्वं दसः स्वाहा ॥ अग्ने येऽ
 हो मुंचे २ ॥ इदं म्यमन्वे प्रथमस्य प्रथमस्य प्रचेतसो रुद्र प्रस्तामा उपमा मुपागुः ॥ यो रुद्रुपः सुरेता हव मुपगं
 ता स नो म्वा हा ॥ अग्ने येऽहो मुंचे ३ ॥ यः संग्रामं नयति संवशीयुधेयः पृष्ठानि मं सरजति त्रयाणि ॥ स्तोमो
 दं नाथितो जोहवीमि स नो म्वा हा ॥ इन्द्रायां हो मुंचे ४ ॥ मन्वे वो मित्रावरुणा तस्य वितं मर्त्यो ज्ञा सा हृदं ह
 यन्तु देधे ॥ यागं ज्ञानं स रथं याथु ग्राता नो मुंच त मागमः ॥ स्वा० मित्रावरुणाभ्यामागो मुग्भ्यां ५ ॥
 यो वाऽथ जज्ञुर्गुडिमः सत्यधर्मा मिथुश्चरंतमुपयाति दृष्य न ॥ तौ मि मित्रावरुणा नाथितो जोहवीमितो

नोमुंचतमागसः स्वाहा मित्रावरुणाभ्यामागोमुग्भ्यां उदं ॥ वायोः सवितुर्विदथानिमन्मदेत्यावात्मन्व
विभ्रतो यौचरशसतः ॥ यौविश्वस्यपरिभूवभूवतुस्तो नोमुंचतमागसः स्वाहा ॥ वायुरसवितुभ्यामागोमुग्
भ्यामिदं ॥ २॥ उपश्रैष्ठान आश्रुषो देवयोधं मे अष्ठिरन ॥ स्तोमिकायुः सवितारं नाथिनो ज्ञाद्वीमितो नोमुं
चतमागसः स्वाहा वायवे आगोमुचे ॥ ३॥ रथीतमोरथीनाम हर्तुं तयशुभंगमिदं सुयमेभिस्त्वि ॥ ययो
र्वा दं वो देवेष्वनिषितमोतः स्तो नोमुंचतमागसः स्वाहा अथिभ्यामागोमुग्भ्यामिदं ॥ ४॥ यदयातं बहनुः
सूर्यायास्त्रिचक्रेण सः सदमिच्छमानो ॥ स्तोमिदेवावश्विनो नाथितो ज्ञाद्वीमितो नोमुं चतमागसः स्वा
हा अथिभ्यामागोमुग्भ्यां ॥ ५॥ मरुतां मन्वे अथिनाब्रुवंतु मेसावाचं विश्वामतंतु विश्वे ॥ आश्विर्द्वे सु
यमानूतयेते नोमुंचत्वेनसो स्वाहा ॥ मरुद्व्यः उदं ॥ ६॥ तगममायुधं वीदितं सदस्वद्विष्यं इदं पतनासु निहमु ॥

५.

०१

स्तोमिदेवान्मरुतानांथिताज्ञाहवीमितेनोमुंचतेनमः॥ स्वाहा मरुद्भ्यः३८॥ देवानांमन्वेअर्धाति॥ अथ
निति॥ विश्वेभ्योदेवेभ्यः३९॥ यदिदंमाभिष्वोचतिपोरुषेयेणंदेजेन॥ स्तोमि तिश्वादेवाभ्याथिताज्ञाहवी
मि॥ विश्वेभ्योदेवेभ्यः॥ एनोमुग्भ्यः३९॥ अनुनोद्यानुमतियज्ञदेवेषुमन्यता॥ अग्निश्चद्रव्यवाद्नोभ
वतांदाशुपेमयः॥ स्वाहा॥ अनुमत्येदेव्यवाद्नायाग्नयड॥३९॥ अन्विदनुमतेतंमन्यामिउंचनरुधि॥ क
त्वेदंतायनोदिनुप्रणआयुः॥ पितारिषत्स्वादा॥ अनुमत्ये॥३९॥ विश्वानरागनइत्या॥ वादसा॥ अग्नेये
श्वानरायेदं॥३९॥ एतोदिवि॥ नत्तः॥ स्वाहा॥ अग्नेये॥३९॥ येअप्रथेताममितेभिरेजोभिर्यप्रतिष्ठभवतां
वसूनां॥ स्तोमिद्यावापृथिवीनाथिताज्ञाहवीमितेनोमुंचतमः॥ रसः॥ स्वा॥ द्यावापृथिवीभ्यां॥३९॥ ईवीगं
दसीवृत्रिबभ्रुणांतंक्षेत्रम्यपत्न॥ अथिनोभूयातं॥ स्तोमिद्यावाति॥ द्यावापृथिवीभ्यामः॥ होमुग्भ्यां॥३९॥

यत्नेन यं पुरुषं यद्विद्याविदुः सश्चरमाकुञ्चनागः ॥ रूपाश्चस्माः अदितेरनागाव्येनाः सिद्धिश्चैवाविश्व
गन्ते ॥ स्वा-अग्नये इदं-२३ ॥ यथा हतदूरावागो यंचित्पद्विदिताममुं चतायं जत्राः ॥ एवात्यमस्मत्प्रमुंचा-यः
दूः प्रतायं गे प्रतं न आयुः ॥ स्वा-अग्नये-२२ ॥ अग्नये स्विष्टरुते स्वा-अग्नये स्विष्टरुते-२३ ॥ इति त्रयो
विंशत्याहुर्नर्हत्वा समित्तमं न दूनेहत्वा-जयादिब्रह्मविसर्जनां तं कुर्यात् ॥ अर्जजनर्हुः पुरुषानामोयुं श्री
विश्वेनाथं शुक्तिर्कर्ममान्यः ॥ विश्वप्रकाशमभिधं पद्येते तत्त्वतो मृगागृहीयं समासं ॥ ॥ अथपवित्रे
ष्टिः ॥ ब्रह्मनामपि दोषाणां पवित्रेष्टिर्विशोधनी ॥ वैश्वानरीत्रातपती पवित्रेष्टिस्तथैव च ॥ जतारुतो मयुजा
नः सर्वपापैः प्रमुच्यत इति ॥ प्रतुष्मरणात् ॥ तत्रक्रमः ॥ अग्निं प्रतिष्ठाप्याप्यापातनं विधाया चम्प्रा
णानाथम्यममसं वजरादूर्ध्वं प्रवासजनि तदोषपरिहारार्थं ममा मुकपापनिर्दोषार्थं वापवित्रेष्टिं यद्वै

५.

११.

तन्नाग्निः पवमानः संरस्वतीप्रिया अग्निः पावकः गवितासत्यप्रसवः अग्निः शुचिर्वायुर्नियुद्धानः
 ग्निर्त्रुतपतिर्विहसुः क्षिपिविहः अग्निर्वेनरः । दधिक्रावाडतिप्रथानदेवता अमृतास्त्रिष्टुदग्निर्गंगदेवता
 चर्वाः यानिद्वर्वाषिदुः श्रुतं वेणतत्तदेवताद्विरनुक्रमेण कृतं चैवद्विषासांगेन कर्मणा सद्यो यक्ष्य
 इति शेषं पूजयेत् । षट्पात्रप्रयोगाद्यग्निमेवांते चतुर्गृहीतमायं गृहीत्वा येन देवा इति त्रिभिर्देवा
 कृष्णां देवतां पृष्ठा पयतताग्नयेग्नये पवमानाय जुष्टं निर्वपामि । इत्यादिपंचपंचमुदीन्दे देवताभ्यां
 निरूप्य प्रोक्ष्य चरुः श्रपयित्वाभिघायादगृह्णाम्यभिघार्यस्त्र्युपेक्षीयां विद्वानक्रमेणान्नायजुद्वया
 त । ॐ अग्न आयुः क्षिपवस इति पुरोनुवाक्यामनूच्य ॐ अग्नयेवस्वस्वपतियाज्यादृता अग्नयेप
 वमानाय दः ॥ पुनरेव दाय चतुर्गृहीतं यतनः प्रियास्त्रिष्टुदग्निः पुनः नूच्य इमान् जुहाना इति याज्या जुह्यात् ।

सरस्वत्ये प्रियां ये इदं ॥ पुनः सरस्वदाय ॐ अग्ने पावकरो विषेति पुरो नूच्य सनः पावकदीदिव इति या
यादृत्वा अग्ने पावकाय ॥ पुनः चतुर्गृहीतं अविश्वदेवं सत्यमिति पुरो नूच्य आसत्येन रजसेति या
यादृत्वा सवित्रे सत्यप्रसवायेदं ॥ पुनः सरतः अग्निः शुचिं व्रततम इति पुरो नू ॥ उदग्ने रुच्य य इति या
यादृत्वा अग्नये शुच्य इदं ॥ वायोर्ये एति पुरो नू वायोर्युक्ता अयामिते इति या यादृत्वा वायवेति
युत्वते ॥ त्वमग्ने व्रतपा इति पुरो नू यद्वो वयमिति दृत्वा अग्नये व्रतपा इदं ॥ पुनः तेन व्रतते अघ
निषि विष्णो नामेति पुरो नू किमिति विष्णो परीति या ज्येयादृत्वा विष्णो वाक्पि विष्टायेदं ॥ पुनः सरतः गृही
त्वा वैश्वमरो न इत्येति पुरो नू च्यः एष्टो दिवीति या ज्येयादृत्वा अग्नये वैश्वानरायेदं ॥ पुनः ४ गृहीतेन द
धिक्राव्या इति पुरो नू च्य आदधिक्रा इति या ज्येयादृत्वा दधिक्राव्या इदं ॥ पुनः सरस्वदाय जुष्टो

प्र.

३

ना इति पुरो नूच्य माह्वान्यो मध्यते स्वेद मृना इति याऽयया स्विष्टरुतं दत्त्वा रमून मेग्नये स्विष्टरुते इदं ॥
 समितं न दत्तेन दुता जयादिभ्यश्च विमर्जनांते हिरण्यं दक्षिणां पयस्विर्नगां च दद्यात् ॥ पापानां तागतं मर्षेण मे
 मे वेष्टि मे कर्णं त्रिरात्रं पंचरात्रं दूदशागत्रं वा कुर्वन् सर्वस्मादेन सः प्रमुच्यत इति ॥ ॥ अजीजन नृ० मान्यः ॥
 विश्वप्रकाशाभिधप इति तत्तत्तत्तौ पवित्रेष्टिरियं समाप्ता ॥ ॥ अथाप्युदाहरति ॥ अद्य मर्षणं देवकृतः
 शुद्धवत्यः सरीसृपाः ॥ कृष्णादयः यावमान्यश्च विमर्ज्यत्युपपातके ॥ तत्राद्य मर्षणं ॥ मृत्तिकया मन्नात्वा हिर
 ण्यशृंगमिति इमं मे गंगे प्रेतापते रक्ष्यश्च यन्मारुतमसिगमुद्रमुदरं सर्वेषु एषु को केषु पवमानानुवाकेन ओ
 षो द्विषेति न च सर्वस्य मृत्तेन हिरण्यवणा इति पंचभिरिमं मे वरणं तिगूभ्यां समुद्रज्येष्ठा इत्येतादृशभिः येन दे
 वा इति सप्तभिश्च संमार्ज्य शौचां तं भूराक्षले मज्जयित्वा तद्विष्मोतिरिभूतं विंशं चाष्टोत्तरं ज्ञत्वा पद्मामनमु

द्रव्याजलान्तयथाशक्तिस्तुत्यापाणानायम्यद्रपदादिवेतिज्ञस्योश्वायममच्युताद्युमर्षणसांगताथेनलध्वेनु
 दानंकरिष्येति संनृत्यं यथाविधिदत्त्वा मुवैर्णंदक्षिणां दद्यात् ॥ ॥ इत्यधमर्षणविधिः ॥ देवचतुर्न इति देव
 चतुर्न स्येन सोव्यजनमसीत्यादिभिस्तृयोदशभिर्होमः ॥ स च वैश्वादेवानंतं प्रदर्शितः ॥ शुद्धवत्येति गो
 णहोमः स चाग्रवक्तव्यः ॥ सरीसृपाः प्रागुक्ता मगारदृश्यः ॥ कृष्णोऽयः कृष्णोऽमंत्रहोमः ॥ स च प्रदर्शनी
 यः ॥ पावमान्यः पवित्रेष्टयः ॥ एता उपपातकानि स्वबुद्धिपूर्वकं समानगोत्रप्रवरकन्याविवाहस्तद्वमनं
 विप्रपुत्रीगमनं मित्रपत्नीगमनं भगिनीसत्तोयां समानगोत्रांचांडालं सुरापां नत्स्त्रीतत्पुत्रिणीगम
 नं मातृसृग्गमनं अनुजपत्नीस्तुयामातृकानीगमनमत्नानाद्रुह्मणा गोवधः वाक्कातिरुसरागिव
 धः इत्यादीति समर्थेति ॥ अथ मत्या समानप्रवरं समानगोत्रां पवित्रिणीयारुह्मणागुरुलत्यत्रतः दृश्यं ॥

तज्जोगर्भः श्वांशालस्यात् ॥ गुरुर्जनकः ॥ तत्पुत्रस्य भार्या च ते ॥ तानेन मातरंगत्वा मातृपत्नी मसकृणी
 मुनवर्णावातया प्रोत्सादितो ज्ञानादुत्वावापितः कृतशौचो ह्युदीर्घस्त्रियं सुतप्तां आलिंग्य मृतः शुध्येत् ॥ त
 सेयः शयनेवासुप्ता शुध्येत् ॥ इभयप्रोत्साहेतु तप्तेयः शयने तप्तालिंगना शुद्धिः ॥ स्वयमपेक्ष्य गत्वा स्त
 म्यगुह्यत्रिकं स्वहस्तलिङ्गं स्थापित्वा धत्वा पृष्ठतोपश्यन्तग्रन्थेनैवार्त्तं शौचं गच्छन् प्राणां तंगत्वा
 शुध्येदिति ॥ प्रायेश्चित् ॥ अथ प्रायेश्चित् प्रसंगात् कृष्णादुगणहोमो वक्ष्यते तत्र सर्वत्र प्रायेश्चित् क्रमोच्य
 था ॥ दशपंचाथचतुरस्रपवेश्यद्विज्ञातशुभान् ॥ तेषामेनुज्ञया सर्वं प्रायेश्चित् मुपक्रमेत ॥ विधाय वैष्णवं
 श्रावं संकल्प्य निजकाम्यया ॥ धेनुं दद्याद्विज्ञेभ्योऽथ दक्षिणां च स्वशक्तितः ॥ सभायामुपवेशितानां ब्राह्मणा
 नां ब्रह्मदंडत्वेन या धेनुं दास्यते मानप्रत्यक्षधेनुः कितुप्रत्याप्ताय भूता ॥ बहुभ्यश्चेदेकादीयते तदा मानि

क्रेयास्यात् । विक्रेयाच्च निषिधांगिरसा । बहुभ्यो न प्रदेयानि गोर्गृहं शयनं स्त्रियः । विभक्तदक्षिणा
ह्येतादातारंतारयंति हि । एका एकस्य दातव्या न बहुभ्यः कथंचन । सा तु विक्रेयमापन्ना ददृत्या सम
मेकुलमिति । धेनुर्दद्याद्विज्ञेभ्यो थदक्षिणाथस्वरोक्तिः । आधांगधेनुंच दद्यात् । अलंकृत्य यथा
शक्त्या वस्त्रालंकरणैर्द्विज्ञान ॥ यांचेतदुद्वंनत्वा प्रायश्चित्तं यथोचितं । तेषामनुज्ञया रूत्वा प्रायश्चित्
तं यथाविधि । पुनस्तान्परिपूर्येथ अर्चयेद्विज्ञपुंगवान् । दद्याद्भूतांगदानानि तेभ्यः आधा सम
न्वितः । व्रतांगानि गोभूतिलहिरण्याड्यवासोधान्यगुडांनेच । शेषं कृष्णमित्याहुः दशदानानि
वैकृमात् । संतुष्टाश्चाह्मणा दधुरछिद्रं व्रतकारिणः । अछिद्रमस्त्विति वाक्यं ब्रूयुः । व्रतछिद्रं तपः छि
द्रं यच्छिद्रं यज्ञकर्मणि ॥ सर्वं भवतु मे छिद्रं यस्य वे छंति वे द्विज्ञाः । आह्मणा यो न भाषंते मन्यंते

५.

तानि देवताः । सर्वदेवं मया विप्रानतद्रुचनमन्यथा । उपवासो व्रतं चैव स्नानं तीर्थफलं जपः । विप्रैः संपादितं यस्य संपन्नं तस्य तद्रुचेत् । आक्षणाजंगमं तीर्थं निजं तं सार्वकामिकं । तेषां वाक्योदकेनैव शुभ्यंति मलिना जनाः । संपन्नमिति यद्वाक्यं वदंति क्षितिदेवताः । प्रणम्य शिरसा उवाचानि मिश्राम फलं लभेत् । तेभ्यः अनुज्ञामिति प्राप्य प्रतिपद्यथा विप्रैः । भोजयित्वा दिज्ञानं शक्त्या भुञ्जीत सद्वंधुभिरिति । अथ कर्मक्षयोपायो रुद्रव्याधिविपर्ययो । क्लेशसद्वत्ताजत्रोद्योगो दद्याद्वाधिकर्मते । रुद्रशब्देन प्राज्ञापत्य रुद्रांश्चाद्रा यणादीन् पुच्यते । तेषां क्लेशमाध्यत्वात् । तत्तुक्षणान्तिचाभिधास्यते । प्राज्ञापत्यादिकरणमेकाकोटिः । व्याधिविपर्ययो नाम व्याधिप्रतिरुतिदानं । इदं च द्वितीयाकोटिः । एवं चाद्ये पक्षे रुद्रकरणे साक्षात् रुद्राद्याचरणस्य क्लेशमवत्त्वात् । रुद्रास्य क्लेशमदत्त्वाच्च रुद्रा

छप्रत्याम्नायत्वेन गां दद्यात् । रुद्रादिषु प्रत्याम्नायत्वेन गावो दातव्या इत्यर्थः । तत्र रुद्रादिषु कंसंख्या
का गावो दातव्या इत्यत आह । एकां रुद्रेति रुद्रेति स्त्रः श्रुत्या यणे व्रते । गवामभां वनिष्कवासा नृणां तिश
तरु छुह ॥ उपदाने पितृसूक्तं कृष्णा उगणहोम इति । सर्वपापप्रणुत्यर्थं मथ व्याधिविपर्ययः । सा नृ
तिशत रुद्रस्यायमर्थः । षड्वाचिने प्रायश्चित्ते अश्लीत्युत्तरं रुद्राणां शतं भवति ॥ २५ ॥ तत्कुत्रेत्यत आ
ह ॥ रुद्राणां अश्लीत्युत्तरं रुद्राणां शतं भवति । षड्वाचिने प्रायश्चित्ते अश्लीत्युत्तरं रुद्राणां शतं भवति ।
त्याम्नायत्वेन सा नृतिशतं गावो दातव्यः । षड्वाचिने प्रायश्चित्ते अश्लीत्युत्तरं रुद्राणां शतं भवति ।
अथ उपदाने पीति ॥ उपदानं च उपदानेते अपि कुर्वन्ते ॥ तत्र उपदाने तत्सूक्तं तत्तद्वा ध्युपरामार्थं कृष्णा
उगणहोमो कारयेत् ॥ व्याधिविपर्ययो वदयते ॥ कर्मक्षयो पापयत्वेनोपायद्वयमभिहितं । रुद्रादिकं रु

पं व्याधिप्रतिरुतिदानं चेति । तत्र रुद्रशब्दः स्तप इति शेषः । कूप्यां गणहोमावपितपः प्रधानभूतो
प्राज्ञापत्यादिरुद्रकोटिचैवत्येभवतः । अतः समग्रां रुद्रकोटिमभिधाय व्याधिप्रतिरुतिदानं च कर्त
व्यं । तत्तु गुरुलघुपापविचारेण मद्ग्राणं वादियं थेदृष्ट्वा कर्तव्यं । इदानीं प्रकृतमनुसृत्य कूप्यां गणहोमा
वविधीयते । तत्र कर्मणि यद्देवा देवे देवनमित्यादयो मंत्राः आपस्तंबशास्त्रीया आरण्यके समाप्ता
ताः कूप्यां गणहोमः यस्मिंश्चाग्नेतयसु पथेति च । तथा अग्नेर्मन्वे प्रथमस्येत्यादयो जूचः समाप्ताताः स
गणहोमः । तत्रादौ कूप्यां गणहोमविधिः ॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि कूप्यां गणविधिमुत्तमं । एतसां स्थ
लसूक्ष्माणां प्रायश्चित्तं तु वैदिकं ॥ अकुर्वन्विहितं कर्म निहितं च समाचरेत् ॥ प्रसज्यंश्चेन्द्रियाथेपि प्राय
श्चित्तीभवेद्विज्ञः ॥ यद्वा कृत्वा ह्यहत्यायाः षडर्थं रुद्रमाचरेदिति संभावितपापनिवृत्त्यर्थं साङ्गीति

शत रुद्रः। षड्विंशत्यश्विनप्रत्यास्तायत्वेन गवादिदानं भवेदित्यर्थः। जपदानेपि कुरुते। जपः सूक्तजपः॥
दानं व्याधिप्रतिरुतिदानं। रुद्रादिकरणाशक्तौ कृष्णाङ्गणहोमौ कुर्यात्। कर्मादिद्ये तैर्जुहुयात्। पूतो भव
तीति। संवत्सरं च ह्यदातुमासं चेवीरहादूजः॥ चतुर्विंशतिरात्रेषु परिवीतोपदाक्षितः॥ द्वादश स्वयादि
धिषुः पदुत्राः श्यावदन्नपि। ज्येष्ठे अरुताधाने सतियोग्नीनादधीत तदा ज्येष्ठः अग्रहिधिषुरित्युच्यते।
परिवीतित्यर्थः। तिस्रो रात्रीस्तु कुनखादीक्षितो भवतिदूजः॥ न मां संमंन मश्नीयानो पेयात्कामिनीमपि
। नोपवासी न खदूयां जुगुप्सेवान तादूजः॥ पयोत्रतं ब्राह्मणस्य यवागूक्षत्रियस्य तु। आमिक्षां चैव वै
श्यस्य प्रायश्चित्तार्थं मुख्यं॥ सावित्री च त्रपे नित्यं पवित्राणि च शक्तः। तथा च श्रुतिः। वातरवना
द्वाजप्रयः श्रमणार्थं धर्मैथि नो बभूवुः। स्तान् पयोर्ध्वमाय संस्तित्वा यमचर संस्तु न प्रविशुः कृ

प्राङ्गानिताः स्तेष्वन्यविंदनः अध्याचनपसाचनानृषयोन्नयन कथानित्यायं चरथेति तत्स्थीनयुवन्नमो वोस्तु भग
वन्नामिन् धाम्नि केतवः संपर्शनेति तानृषयोन्नयनविभ्रं नोन्नतयेनारे वसम्यामेति । त एतानि सूक्तान्यपश्य
द्देवादेव देऊनं यददीत्यं नृणामहं बभूवायुष्टे विश्वतो दधदित्यैतेराज्यं जुहुत वैश्वानरा यप्रतिवेदयाम इत्युपति
छत यदर्वाचीनमेनो भूणदृत्यायास्तस्मान्मोक्षयध्व इति एते रजुहवः स्तिरेयसो भवन्कर्मदिष्टं तैर्जुह्यात्
पूतो देवलोकान समश्नुते । कृष्णां रजुह्वया घोः पूत एव मन्येत यथा स्तेनो यथा भूण देवमेष भवति यो यो
नोरेतः सिंचति यदर्वाचीनमेनो भूणदृत्यायास्तस्मान्मुच्यते यावदेनो दीक्षामुपैति दीक्षित एतैः सतति जु
होति संवत्सरं दीक्षितो भवति संवत्सरा देवात्मानं पुनीते मासं दीक्षितो भवति यो माससः संवत्सरः संवत्स
रा देवात्मानं पुनीते चतुर्विंशतिः रात्रीर्दक्षितो भवति चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सरः संवत्सरा दे

वात्मानं पुनीते द्वादशग्रीर्दीक्षितो भवति द्वादशमासाः संवत्सरः संवत्सरा देवात्मानं पुनीते यद्वा त्रीर्दी
क्षितो भवति षड्दशसंवत्सरः संवत्सरः संवत्सरा देवात्मानं पुनीते तिस्रो रात्रीर्दीक्षितो भवति त्रयपदा गायत्रीणा
यव्या एवात्मानं पुनीते नमोऽसमश्रीया त नस्त्रियमुपेयात् नोपर्यामीत जुगुप्सैतान्तात्पयो ब्राह्मण
स्य व्रतं यवागृहज न्यस्यामिक्षा वैश्यस्याथोत्तौ स्पृष्यध्वर एतद्रूतं ब्रूयाद्वादि मन्येतां पदस्यामीत्योदनं धा
नाः सकृन् घृतमित्यव्रतयेदात्मनो नुपदा माय इति श्रुतिवाक्यप्रमाणरूप्ययो मदापातकादिदोषदूषि
तः हतप्रायश्चित्तः चित्तपरितोषायेनंदोमं प्रतिपद्यते न तु ब्रह्मादा य एवायो नो अन्ययो नो वारेत
सिंचतियश्च ब्रह्महत्या वर्जसा द्वादश वार्षिकादिगुरप्रायश्चित्तानां मविषयाणि मदापातकादीनि कुरो
ति ॥ यः पावित्र्यकामो यश्चाकृतकर्मचिकीर्षुः सकृष्मांशभिर्जुहुयात् ॥ ॥ अथ प्रयोगः पौर्णमास्याममा

भास्यायां वा अन्यत्र वा विदितकाले पूर्वान्ते केशमथुनगवानिवापयित्वा तीर्थोद्विगुह्यत्वा च मय मंत्रप्रोक्षणपुण्यादवा
चनादिहृत्वा चतुरस्रं संहितमुपकल्प्य स्वगृह्यान्तविधिनानि प्रतिष्ठाप्य प्राणानायम्याद्येत्यादिति धिश्चरणां तेभ्य
मुक्तदोषनिवृत्तिपूर्वका मुक्तदोषनिर्हरणार्थं कृष्णां रुद्रां संकरिष्येति संकल्प्य चरुहोमपक्षेत्रमविताप्रधानदेवताः
स्विष्टकृद्देवदेवतात्रीहिमयेन चरुणासद्यो यद्व्यति संकल्प्य विद्युदसीत्यपोपस्पृशेत्। अन्यसंकरणवाचासादन चरु
निर्वपणं प्रपणं च यथागृह्यं विधाय यक्षं चरुमभिघ्रायौ दूष्य प्रतिष्ठितमभिघ्राय्य भवदानधर्मणा वदाय
सावित्रीपुराणैर्नुवाक्यामनूच्य सावित्र्ये वयाज्ययातुदुयात् ॥ तद्यथा। गायत्र्या विश्वामित्रऋषिः सविता देव
ता गायत्री छंदः। चरुहोमो विनियोगः। तस्मिन् विनिरित्याद्युक्तांते प्रचोदयादेमिति सावित्रीपुराणैर्नुवाक्यामनू
च्य पुनरपि सावित्र्ये वयाज्ययात्वादां तं रुद्रोति सावित्री हं ततः स्विष्टकृतमवदानधर्मणा वदाय। हव्य

बाहमिति पुरोनुवाक्यामनूच्य स्विष्टमग्ने इति याज्ययाजुर्दद्यात् दूयो रनयोर्विश्वे देवाः स्रष्टवः अग्निस्विष्टरु
देवता अनुष्टुप् विराट् छंदः स्विष्टरुद्रो मे विनियोगः दूव्यबाहमभिमातिषादं । रक्षो हणं हनना सुजिह्मुः । ज्योति
षां तं दीद्यतं पुरंधिं । अग्निं स्विष्टरुद्रं तमादुवेमेति पुरोनुवाक्यामनूच्य स्विष्टमग्ने अभितत्युणाह विश्वा देव
एतना अभिष्य । इहं नः पंथां प्रदिशंस्विभाहि । ज्योतिषा द्वे ह्यजरं न आयुः स्वाहा । अग्नये स्विष्टरुद्रेते इदं ॥
इति याज्ययाजुर्होति । अथ यद्देवा देवदेवनमिति त्रिभिरनुवाकैराज्यहोमः केचन सावित्र्या एकहोमानं त
रं स्विष्टरुद्रं तमवराय स्थापयित्वा यद्देवेत्यादिभिराज्ये होमं ऋग्वेण विधाय ततः स्विष्टरुद्रो ममिच्छति । अयं
माधीयान्यक्षः । ये च पक्षहोमं न कुर्वते तेषां माज्यभागानं तरेतैरेव त्रिभिरनुवाकैरेवाज्यहोमः दुसशेषम
ग्नेः पुरस्तादश्वस्य पर्णेषु निधायार्ज्यं तु होति । केचिराज्यहोमानं ते चरस्विष्टरुद्रं तं तु होति । यद्देवा इत्येक

विंशत्यस्य प्रथमानुवाकस्य ब्रह्मास्वयं भूराविर्तिगोक्तदेवताः आद्याश्चतस्रोऽन्येऽष्टमः पंचमीत्रिष्टुपपर्व
 षड्वसानानिज्ञगतीसप्तमीज्ञगती अष्टमीत्रिष्टुपनवमीद्यदाज्ञगती दशमीष्टदतीततो द्वेषघदेशक्येचिथौ
 दक्षीत्रिष्टुपचतुर्दशी सप्तपदाष्टिः पंचदश्यनुष्टुप षोडशी अनुष्टुप विराट् सप्तदशी गायत्री ततस्त्रिस्त्रिष्टु
 भः ॥ एकविंशत्यनुष्टुप आद्यदोमे विनिर्योगः ॥ ॐ यदेवा देवदेकनंदेवासंश्च रुमावयं । आदित्यास्तस्मान्
 मासुंचतर्त्तस्यर्त्तेन मामितः स्वादा आदित्येभ्य इ १ । स्वादा आदित्येभ्य इत्युद्देशत्यागोन मंत्रांतः पाति
 एवमेवोत्तरत्रापि तेयं । देवा जीवन्काम्या यद्वाचानृतमृदिम । तस्मान् इह मुंचत विश्वे देवाः सज्जोषसः स्वा
 विश्वेभ्यो देवेभ्यः २ ॥ अतेन वाचा एथिवी अतेन त्वं सरस्वती । इतानः पाद्येन सोयत्किंचानृतमृदिमः स्वा
 द्यावा एथिवीभ्यां सरस्वत्ये च ३ ॥ इन्द्राग्नीतित्रावरुणो सोमा धाता बृहस्पतिः । तेनो मुंचत्वेन सोयदन्यरु

तमारिमस्वा- इन्द्राग्नीमित्रावरुणसोमधातुबृहस्पतिभ्यः ४ ॥ सजातशंसं सादुतज्ञामिश्रंसं साऽयायसः शंसं
सादुतवाकनीयसः ॥ अनाधृष्टं देवकृतं यदेन सत्समात्तमस्मा ज्ञातवेदोमुमुग्धिस्वा- ज्ञातवेदस इदं ५ ॥ यद्वाचा
यन्मनसावाद्भ्यामूरुभ्यामष्टीवद्भ्याशंनिश्चैर्यदन्तं चरुमावयं अग्निर्मातस्मादेन सो गार्हपत्यः प्रमुंचतुच
रुमयानिदुष्टतास्वाहा ॥ अग्नये गार्हपत्याय ६ ॥ येन त्रितो अवर्णवांनिर्वभूव येन सूर्यं तमसो निर्मुमोच ॥
येनेन्द्रो विश्वा अजहाद रातीस्तेनाहं स्योतिषाऽप्योतिगनशान आहिस्वा- अग्नये ७ ॥ यत्कुसीदमप्रतीतं मये
दूयेन यमस्य निधिना चरामि । एतत्तदग्ने अनृणो भवामि जीवंनेव प्रतितत्ते दधामि स्वा- अग्नय इ ८ ॥ यन्मायि
मातागर्भे सति एनश्चकार यत्पिता ॥ अग्निर्मातस्मादेन सो गार्हपत्यः प्रमुंचतुदुरितायानि चरुमकरोतु मा
मेनेन सस्वा- अग्नये गार्हपत्याय ९ ॥ यदापियेष मातरपितरं पुत्रः प्रमुदितो धयन् अहिंसितोऽपि

तगैमयाततदेततदग्नेअनृणोभवामिस्वाहा। अग्नये० १०॥ यदंतरिक्षं पृथिवी मुत द्यां इत्यादिमामनेहसः
स्वाहा॥ अग्नयेगार्हपत्याय० ११॥ यदाशसानिद्रासायत्यराशसा॥ यदेनश्चरमानूतनंयत्पराणं। अग्निर्मातस्मा
दे० तेनसःस्वाहा॥ अग्नयेगार्हपत्याय० १२॥ अतिक्रमामिदुरितंयदेनः॥ जिहामिरिप्रपरमेसधस्ते॥ यन्नयंति
सुरुतोनापिदुष्टतः॥ तमारोहामिसुरुताभुल्लोकं॥ स्वा० अग्नये० १३॥ अत्रेदेवाअमृततेतदेनः॥ त्रितएतन्मनु
ष्येषुमामृजे। ततोमायदिकंचिदानशू। अग्निर्मातस्मादेनसः इत्यादिपूर्ववत्। अग्नयेगार्हपत्याय० १४॥ दिवि
जाताअप्सुजाताः याजाताओषधीभ्यः॥ अथोवाअग्निजाआपस्तानः शुंधंतुशुंधनीः स्वा० अद्भ्यइदं० १५॥
पदयो न केदुरितंचराम। यदूहिवा नूतनंयत्पराणं। हिरण्यवर्णास्तितत्पुनीतनः॥ स्वा० अद्भ्यइदं० १६॥ इमंमेवरण
चकेग्वाहा॥ वरूणाय० १७॥ तत्वायामि० प्रमोषीः स्वाहा। वरूणयेदं० १८॥ त्वंनोअग्नेवरणस्य० प्रमुमुग्ध्यस्मिन्वा०

अग्नीवरेणाभ्यां-१९॥ सत्वं नो अग्ने- एधि स्वाहा॥ अग्नीवरेणाभ्यां-२०॥ त्वमग्ने अयामि- भेषजं स्वाहा- अ-
ग्नये अयसे उरुं-२१॥ इति प्रथमानुवाकमंत्राः॥ अथ द्वितीयानुवाकस्य त्रयोदशस्य ब्रह्मास्वयं भूर्भुवः॥ त्रिंशो
न देवताः॥ आद्या प्रस्तारपंक्तिः सततश्च तस्य स्त्रिष्टुभः॥ षष्ठी गायत्री सप्तम्यास्ति स्त्रिष्टुभः॥ दशम्यानुष्टुप-
एकादशी चतुष्पदो हिमकु- द्वादश्यानुष्टुप- त्रयोदशी त्रिष्टुप- अत्यहोमेवितियोगः॥ अं यद्दीव्यं नृणामहं ब-
भूवादि सन्वासंजगत्तनेभ्यः॥ अग्निर्मातृस्मादिन्द्रश्च संविदो नो प्रमुंचतां स्वाहा॥ इन्द्राग्निभ्यां-२२॥ यद्गताभ्यां
च करं किं त्विषाण्यक्षाणां वग्नमुपजिघ्रमानः॥ इन्द्रं पश्ये राष्ट्रभृत्क्षितान्यपरसाव नुदतामृणाति॥ स्वा- अपस-
तोभ्यः२॥ इन्द्रं पश्ये राष्ट्रभृत्क्षितान्यपरसाव नुदतामृणाति॥ ते न क्रूणा नृणव इमनो यमस्य लोके अ-
धिरज्जुगय॥ स्वाहा- अपसतोभ्यां-३॥ अत्र ते देवो वरुण नमो भिरवयं ते भिरामे देहा विभिः॥ शयं न सभ्यमसु

प्रचेतासत्तन्नेनांसिनिश्चयः कृतानि। स्वाहा। वरुणाय० ४॥ उदुत्तमं वरुणमस्मदवाधमं विमंध्यमं श्रुथाय॥
अथावयमादित्यव्रतेतवानागसोअदितयेस्यामस्वाहा। वरुणाय० ५॥ इमं मे वरुण० ६। तत्वायामि० ७॥ त्वं नो अ
ग्ने वरुणस्य० ८। स त्वं नो अग्ने वमो सर्वत्र वरुणाय इदं० ९॥ संकुसुको विकुसुको निर्ऋथो यश्च निस्वनः॥ ते ये स्मदक्षम
मनागसो दूरादूरमचीच तं स्वा० मंत्रोक्तदेवताभ्यः इदं० १०॥ निर्यक्षममचीच ते हृत्यानिर्ऋतिं च॥ ते न यो ३० ३ स्मत्स
मृच्छते तमसो प्रसुवामसि स्वाहा। मंत्रो० ११॥ दुःशंसानुशंसं साभ्यां घ्नोणे नानु घ्नो न च ते नान्यो० ३० ३ स्म० म
सि स्वाहा मंत्रोक्त०॥ १२॥ संवर्चसा पयसा संतनूभिरगन्महि मनसा संश्रुवेन॥ त्वष्टानो विदधातु रायो नु मातृ
तन्वो ३० ३ यद्गृह्णन् स्वाहा॥ त्वष्ट इदं० १३॥ अथ त्रितीयानुवाकस्य समदशचम्य ब्रह्मासयं भूर्ऋषिः लिङ्गोक्तदे
वताः आद्यानुष्टुप् ततो द्वे त्रिष्टुभो ततस्तिस्त्रो गायत्र्यः ततो द्वे त्रिष्टुभो ततः षडनुष्टुभः पंच दशी ककुक्षती॥

योऽश्चनुष्टुपः सप्तदशीपंचपदाशुक्लित्यष्टिर्वाभाः यदोमेविनियोगः॥३॥ आयुष्टे विश्वतो दधदयमग्निर्व
रण्यः सुनक्तप्राण आयति पगयश्मसं सुवानिते स्वाहा॥ अग्नयः ३॥ आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणि घृतप्रती
को घृतयोनिरेधि॥ घृतं पीत्वा मधुचारगव्यं पिते वपुत्रमभिरक्षता हिमं स्वाहा॥ अग्नये आयुर्दे इदं २॥ इममग्न
आयुषे वर्चसे रुधितिग्ममोजो वरुणसं निराधि॥ माते वास्मा उदिते शुर्मयच्छु विश्वे देवा जगदृषिर्यथा सत्स्वा
हा॥ अग्निवरुणादिति विश्वे देवेभ्यः इदं ३॥ अग्न आयुर्दधिपवस आसुवोर्जामिषं च नः॥ आरेवाधस्वदुच्छनां
स्वाहा॥ अग्नयः ४॥ अग्ने पवस्व स्वपां अस्मवर्चः सुवीर्यं॥ दधदृषिं मयि पोषं स्वाहा॥ अग्नये ५॥ अग्निः
र्षिः पवमानः पांचजन्यः पुरोहितः॥ तमीमहे महागयं स्वाहा॥ अग्नये ६॥ अग्ने ज्ञाता न्यनुदानः स पत्नान्
प्रत्यज्ञानं ज्ञातवेदो नुदस्व॥ अस्मे होदिह सुमना अहं कृच्छर्मते म्यामन्नि वरूथ उद्वो स्वाहा अग्नये ज्ञातवेदसं ७

महसा ज्ञातान् प्रणुदानः सपत्नान् प्रत्यज्ञातान् ज्ञातवेदो नुदस्व । अधिनो ब्रूहि सुमनस्यमानो वयं स्याम प्रणुदा
नः सपत्नान् स्वाहा ॥ अग्नये ज्ञातवेदसे ८ ॥ अग्नये योनो भितो ज्ञनो रको वारो ज्ञिघां सति ॥ तां स्विं रवद्वज
द्विवस्वस्मभ्यमाभर स्वाहा ॥ अग्नये रवद्वजे ९ ॥ अग्नये योनो भिदा सति समानो यश्च निष्ठ्यः । तं वयं समि
धं कृत्वा तुभ्यमग्ने पिदधमसि ॥ स्वा अग्नये १० ॥ योनः शपाद शपतो यश्च नः शपतः शपात् । उषाश्च तस्मै
निष्ठुः शसर्वं पापं समूहतां स्वाहा ॥ उषसे निष्ठुवे ११ ॥ योनः सपत्नो यो रणो मर्तो भिदा सति देवाः । इध्म
स्येव प्रशपतो मातस्यो छेपि किंच न स्वाहा देवेभ्यः १२ ॥ यो मां दूष्टि ज्ञातवेदो यंचा दं दूष्टि यश्च मां । सर्वां
स्तान् गे संदह्यांश्चा दं दूष्टि यश्च मां स्वाहा । अग्नये ज्ञातवेदसे ३ १३ ॥ यो अस्मभ्यमगतीयाद्यश्च नो दू
षते जनः । निदा यो अस्मान्दिप्साच्च सर्वांस्तान्मषापाकुर स्वाहा । मंत्रोक्तदेवतार्थे १४ ॥ सः शितं मे ब्रह्म

संशितवीर्यवत्। संशितं क्षत्रमिति स्मृयस्याहमस्मि पुरोहितः स्वाहा। मंत्रोक्तदेवतायै १५॥ उद्देशांवाद्भ
तिरमुर्ध्वो अथोवत्। क्षिणो मित्रक्षणा मित्रानु - यामिस्व ३ अहं स्वाहा। मंत्रोक्तदेवतायै १६॥ पुनर्मनः
पुनरायुर्मआगात्पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं मआगात्पुनः प्राणः पुनराकृतं मआगात्पुनश्चित्तं पुनराधितं
मआगात्। वैश्वानरो मे दक्षस्तनूपा अवबाधतां दुरितानि विश्वा स्वाहा॥ वैश्वानरायै दं ॥ १७॥ इति
त्रितीयानुवाकमंत्राः॥ इत्यनुवाकत्रयेणाज्यं सुचासु वेणचा प्रतिमंत्रं हुत्वा॥ यज्ञमानो ग्नेर्दक्षिण
तः समित्याणि रुदञ्जुर्वस्तिष्ठन् वैश्वानरा प्रयति वेरया स इति दू दशर्चनिसूक्तेन अग्निमुपलुप्य
यन्मयामनसेत्यनया समिधमग्नौ प्रक्षिप्य स्विष्टकृतं जुहुयात्। अथवा। अनुवाकत्रयेणाज्यहोमा
नंतरं सिद्धे व्याघ्र इत्यादिभिश्च तस्य भिस्तथाग्नेभ्या यत्तिन्निति च तस्य भिरपि सुचा हुता हुत्वा पूर्वोक्त

प्रकारेणाग्निमुपस्थाप्य समिधमग्नेः प्रक्षिप्य पूर्ववत् संस्विष्टं कृतं हुत्वा जयादि होमं कुर्यात् ॥ एतच्च कर्म पाप
 तारतम्यानुसारेण पूर्वोक्तिविधायाः संवत्सरांत पक्षाणां मध्ये अन्यतमपक्षांत एव हुंणेन कर्तव्यं । या
 वत् कर्म समाप्तिययो ब्राह्मणस्य व्रतं यवागूराजन्यस्य व्रतं आमिक्षावेश्यस्य व्रतं । अथोसौम्येष्वध्वर
 एतद् हुतं ब्रूयात् ॥ यदि मन्येतो पदस्यामीति पयोव्रतादिभिः क्षाणो भवामि इति । तदा ॐ दनं धानाः सू
 तं न घृतमित्यनुव्रतयेदात्मनो नुपदासायेति । अथ सिंदेव्या घृत्यादयो मंत्राः प्रदर्शयन्ते । सिंदेव्या
 घृति च तस्य सूर्या सोमं त्विषिर्देवता त्रिष्टुप् छंदः । आइय होमे विनियोगः । सिंदेव्या घृतया
 एदा की । त्विषिर्ग्नौ ब्राह्मणे सूर्येया । इंद्रं या देवी सुभगा जज्ञान सान उगागन्व च सा संविदाना
 स्वाहा । त्विष्ये इंद्रं ॥ १ ॥ या राजन्ये दं दुभावाय तायां ॥ अश्वस्य कंचे पुरुषस्य मायो । इंद्रं या देवी

त्वित्ये० २॥ या हस्तिनिर्दोषनियार्हिरण्ये। त्विषिरश्वेषु पुरुषेषु गोषु॥ इंद्रं या देवी० त्वित्ये० ३॥ रथे
अक्षे पुरुषभस्य वाजे। वाते पर्जन्ये वरुणस्य शुष्मे। इंद्रं या दे० त्वित्ये० इंद्रं० ४॥ अग्नेभ्यावर्तिन्निति चत
स्रणां अग्निर्जृषिः॥ मंत्रोक्तदेवताः यथा छंदोऽसि आज्यहोमे वि० ॐ अग्नेभ्यावर्तिन्नभीत्यादि प्रज
याधनेन स्वाहा॥ अग्नये अभ्यावर्तिने इंद्रं० ५॥ अग्ने अंगिरः शतं ते इत्यादि पुनर्नो गयिमा रुधि।
स्वाहा॥ अग्ने अंगिरसे॥ ६॥ पुनरुक्तानि वर्तस्व विश्वतस्वाहा॥ अग्नये० ७॥ सदृश्यानि वर्तस्व वि
श्वतस्परि स्वाहा॥ अग्नये० ८॥ अथ समिधमाधायापस्थापनं कुर्वेता वैश्वानरा येत्यस्य स्रक्तस्य दू
दशर्चस्य ब्रह्मा स्वयं भूर्जृषिः वैश्वानरा द्वालिङ्गोक्तदेवताः आद्ये त्रिष्टुभौ तृतीयचतुर्थ्यविनुष्टुभौ
ततस्तिस्त्रः स्त्रिष्टुभः अष्टमीपंक्तिः॥ ततो द्वे त्रिष्टुभौ एकादशी द्वादशी च पंचपदेऽशक्वयो॥ उपस्था

नेतिनियोगः॥ ॐ वैश्वानरायप्रतिवेद्यामे। यदी नृणरंसगरोदेवतासु। स एतान्यारण्यप्रमुंचन्प्रवेदसुनो
मुंचातुदुरितादविद्यात्॥ १॥ वैश्वानरः पवयान्नः पवित्रैर्यत्संगरमभिधावाम्याश्रं। अनाजानन्मने
सायाचमानोयद्वेनोउवतत्सुवामि॥ २॥ अमीयेसुभगेदिविविष्टोनामतारंकै॥ प्रेहामृतस्यय
छतामेतद्वृक्षमोचनं॥ ३॥ विज्ञिहार्धलोकान्मृधिवंधान्मुंचासिबद्धकं॥ योनेरिवप्रच्युतो गर्भः सर्वान्य
थोउनुष्य॥ ४॥ सप्रज्ञाननृप्रतिगृभणातिविहान्प्रजापतिः प्रथमज्ञाज्ञतस्य॥ उवस्माभिर्दत्तंरजसः
परस्तादछिन्नंतंतुमनुसंचरेम॥ ५॥ तंतंतंतुमन्वेकेअनुसंचरंतियेषांदत्तंयन्नियमायनवत्। अव
ध्वेकेददतः प्रयच्छादातुंचेछन्कवारंसः स्वर्गर्षा॥ ६॥ आरभेथामनुसंरभेथांसमानंपथा
मवथोद्यतेन॥ यद्वांपूर्तपरिविष्टंयदग्नौतस्मेगोवायेदज्ञायापतीसंरभेथां॥ ७॥ यदंतरिक्षंष्ट

शिवी मुतद्यां यन्मातरं पितरं वा जहिंसिम ॥ अग्निर्मातस्मादेन सो गार्हपत्यरन्नेनेषदुरितायानि
चरुम ॥ ८ ॥ भूमिर्माता दितिर्नो ज्ञानं भ्रातां तरिहमभिभूयते ॥ द्यौर्नः पिता पितृया छं भवा
मिहामिमित्वा मेगविविमित्कोकात् ॥ ९ ॥ यत्र मुहार्दसकृतो मदंते विहाय रोगं तन्वा ३२ स्वायां ॥ अश्लोणां गे
रदृतास्त्वर्गतत्र पर्ये मपितरं च पुत्रं ॥ १० ॥ यदन्नमदयन्नतेन देवाहास्यन्नदास्यन्नतवाकरिष्यन् ॥ यद्देवानां च
क्षुष्या गो अस्तियदेव किंच प्रतिजग्राह मग्निर्मातस्मादन्नं रुणोतु ॥ ११ ॥ यदन्नमग्निबहुधा विरूपं वा संहिरः
मुत गामजा मया वं ॥ यद्देवानां च क्षुष्या गो अस्तियदेव किंच प्रतिजग्राह अग्निर्मातस्मादन्नं रुणोतु ॥ १२ ॥
एवमग्निमुपस्थाय ॥ यन्मयेत्यस्य मंत्रस्य ब्रह्मास्वये भूजघिः ॥ अग्निर्देवता अनुष्टुप् छंदः ॥ समिधो मे वि०
यन्मया मनसा वाचा कृतमेनः कदाचन ॥ सर्वस्मात्तस्मान्मोक्षितो मोग्धित्वं हि वेथयथा तथं ग्वाहा ॥ अग्नय०

अथ स्विष्टरुधोमः॥ द्रव्यवाहमिति पुरोनुवाक्यायाः स्विष्टमग्ने इति याज्ञवल्क्योऽथ एतयोर्विश्वे देवाः ऋषयः अग्नि
स्विष्टरुदेवता अनुष्टुपविराट् छंदः॥ स्विष्टरुधोमे विनियोगः॥ ॐ द्रव्यवाहमभिमातिषाहं । रक्षो हणं एतनासु
क्षिप्तं । ज्योतिष्मन्तं दीद्यंतं परं धिं॥ अग्निः स्विष्टरुतमाहुवेमोऽ॥ स्विष्टमग्ने अभितत्पुणाहि विश्वान् देव एत
ना अभिष्य॥ ॐ नः पंथां प्रदिशान्विभाहि ज्योतिष्मद्देव जरं न आयुः स्वाहा॥ अग्ने ये स्विष्टरुत इत्युद्देशत्या
गः॥ अग्ने ये स्वाहा । रुद्राय तंति च राय स्वाहेति समिधमिधमसं न दनं चार्गैः प्रहृत्य दूतशेषमग्नेः परितोश्च
क्षपत्रेषु निधाय कर्म समध्यर्थं जग्यादि होमं कुर्यात् । तत्र च योद्देशानां मंत्राणां यजु रूपाणां जग्यादीनां वि
श्वे देवाः ऋषयः प्रतिमंत्रं प्रथमपदोक्तगुणा विशिष्टा देवता आज्यहोमे विनियोगः॥ चित्तं च स्वाहेति पूर्ववः
॥ हुयात्॥ अथाष्टादशानां भ्यातानां विश्वे देवाः ऋषयः प्रतिमंत्रं प्रथमपदोक्तगुणा विशिष्टा देवताः आ

ये होमे वि० अग्निर्भूतानामिति जुहुयात्॥ अथ राष्ट्रभृतः॥ अत्र आम्नायपाठे द्वादशमंत्राः॥ अर्थतस्त एव द्वा
विंशतिः एषां द्वाविंशतियजुषां विश्वे देवा क्रूषयः॥ स्वस्वमंत्रोक्तगुणाविशिष्टा गंधर्वापारसश्च देवताः आम्ना
यपाठे सप्तमस्य द्वादशस्य च भुवनस्य पतिर्देवता आहुय होमे वि०॥ कृतपादित्यागद्विजुहुयात्॥ जयाभ्या
ताराष्ट्रभृत इति गणत्रयमंत्रोक्त्युच्यते॥ तदनंतरं वक्ष्यमाणाः प्रजापतय इत्यादिभ्य आस्विष्ट रुदंताः॥
पंचाण्युप होमा उच्यंते॥ एते पंच प्रायश्चित्तार्थमिति॥ तत्र प्रजापतेन त्वदित्यादीनां मध्ये प्रथमां त्ययोर्वि
श्वे देवा क्रूषयः मध्यस्थितानां व्यस्तानां तिरुणां व्याहृतीनां क्रमेण जमदग्नि भरद्वाज भगवां क्रूषयः॥ प्रजाप
ति रग्नि वायुः सूर्याग्निः स्विष्ट रु देवताः॥ प्रजापत इति त्रिष्टुप् आद्य व्याहृतिर्देवी गायत्री द्वुष्टु होमे हो॥ यदः
स्येति द्वाविंशं यजुः आहुय होमे वि०॥ प्रजापतेन त्वदेतत्॥ भूः २। भुवः ३। स्वः ४। यदस्य कर्मण इति इति

पंच होमाः ॥ यदस्येतिस्त्रिष्टुतं तनुदुयात । बर्हिं रंजन परिधिप्रदरण संस्त्राव होमं कुर्यात् ॥ संस्त्राव भागा
स्थेषा बर्हंतः प्रस्तरेष्वा बर्हिषदश्च देवा उमा वाचमभि विश्वे गणंत आस द्यास्मिन् बर्हिषि मोदयश्च स्वाहा
वसुभ्यो रुद्रेभ्यः आदित्येभ्यः संस्त्राव भागेभ्य उदं अथानाज्ञातादि प्रायश्चित्ता देतीर्जुदुयात ॥ सर्व
प्रायश्चित्ताथं भूभुवः सुवः स्वाहा । अथोत्तरपरिवेचनादि ब्रह्मविसर्जनां तं कर्म कुर्यात् ॥ इतिकृष्णोऽ
होमः ॥ अथ गण होमः ॥ सचापस्तं वमता नुसारेणाभिधीयते ॥ आधानस्य वाकाम्पानां कर्मणां वाभा
दोषवित्रत्वकामनायेन त्कर्मकर्तव्यं ॥ मन्त्रिकेषु कर्मसु सस्त्रीकः । उत्तरेष्वेकः स्वयं यज्ञमानोद्भासी नोद्
भाषाणिः प्राणानायम्यामुकप्रयोजनार्थं सप्ताहं सवनत्रयं गण होमान होष्यामीति संकल्प्य स्वस्वगृह्या
नुसारेणाग्निप्रतिष्ठापनादि सवित्रेचरुश्रपणांतं प्रणीता पात्रेण सदृतं तुभिर्वाहितं कलशं प्रयुज्य प्रणीतो

यत्संस्तुत्योत्तरतो निधाया पूर्याग्निमुखांते च रूमवदाय सावित्रीं पुरो नूच्य सावित्र्येव याज्यया द्रुत्वा पुनरपस्ती
र्यादूरवदायाभिघार्याग्नियेन येत्येकामाऽया द्रुतिं द्रुत्वा ततः सरुद्वघतिनाक्षतमभिघारयति स्विष्टकृतं
तन्नाग्नेन येति प्रत्यर्चं षडर्चनसूक्तेन सदस्यशोषं त्यष्टादशर्चनः अग्निर्मन्वेति द्वाविंशत्यर्चेन मृगारसूक्तेन
यावामिंद्रावरुणेन गणेन चतुर्मंत्रेण योवामिंद्रावरुणे त्यनेनाष्टमंत्रेण च पवमानः स्रुवर्जन इति अनेना
नुवाकेन सप्तदशर्चनः यद्देवा देवहेळनमिति विंशत्यर्चना छिद्रपठितेनानुवाकेन वैश्वानरो नर्तयेत्यष्टमं
त्रेण च । एवमष्टभिर्गणैः प्रतिमंत्रं चरुणा जुहोति ॥ ततः स्विष्टकृतं जुहोति सकृदुपस्तरणं सकृदवदानं द्रु
रभिघारणं च ॥ ततश्चावाशिष्टं कर्म यथागच्छं कुर्वते । अथ मंत्रपाठानुक्रमेण गणहोमः प्रदर्श्यते । द्रव्या
मुपस्तीर्यादूरवदायाभिघार्या अग्नेन येति सूक्तेनान्यथैव वक्ष्यमाणैः पुरुषसूक्तादिभिर्मन्युत्तरं शतं प्र

प्र.

७

तिमंत्रं जुहुयात् अभिघार्य च रुद्रिहं द्रविः प्रत्यभिघारणं । पुनर्द्रोमे पुनर्द्रुष्टं ते प्रत्यभिघारणं । अग्नेन ये
 ति षट्चस्य पवित्रमूक्तस्य विश्वे देवाऋषयः अग्निर्देवता त्रिष्टुप छंदः । चरुद्रोमे विनियोगः । मंत्राजृते मूर्तं ।
 ॐ अग्नेन य सुपथारणे अस्मान् विश्वानि देववयुनानि विद्वान् ॥ यु यो ध्यस्म जुहुयाणमैनो भूयिष्ठा ते न म
 उक्तिं विधेम स्वाहा ॥ अग्नये १ ॥ प्रवः शुक्राय भानवे भरध्वं द्रव्यं मतिं चाग्नय सुपूतं ॥ यो देव्यानि मानु
 षा ज नू रं षि अंत विश्वानि विद्वाना जिनानि ॥ स्वा अग्नये २ ॥ अष्टागिरे म त यो देवयंती ॥ अग्निं यंति द्रवि
 णा भिक्षमाणाः ॥ सुसंहारं सुप्रतीकं स्वं च । द्रव्यवादमरतिं मानुषाणां स्वाहा ॥ अग्नये ३ ॥ अग्ने त्वमस्म
 द्युयो ध्यमीवाः अनग्निना अभ्यमंत हृष्टीः ॥ पुनरस्मभ्यं सविता य देवं क्षां विश्वेभिरजरेभिर्यज्ञत्रा स्वाहा
 अग्नये ४ ॥ अग्ने त्वं पारयान् व्यो अस्मान् शं योः स्वाहा ॥ अग्नये ५ ॥ प्रकारवो मनना द्रव्यमाना दे

च दीचीन यथ देव यंतः ॥ दक्षिणावागुजिनीप्राच्योतिहविर्भरंत्यग्नये घृताची स्वाहा अग्नये ६ ॥ इत्येकं सूक्तं
अयमेको गणः ॥ सदस्रशीर्षेऽष्टादशोऽर्चस्य पुरुषसूक्तस्य प्रजापतिर्ऋषिः जगद्बीजः पुरुषो नारायणो वा
देवताः आद्यापंचदशानुष्टुभः आद्यास्तिस्त्रः स्विष्टुभः चरुहोमे विनियोगः ॥ सदस्रशीर्षा पुरुषः ॥ स
दस्राक्षः सदस्रपातः सभूमिं विश्वतो गृत्वा त्यतिष्ठद्दशंगुलं स्वाहा ॥ जगद्बीजाय पुरुषाय नारायणाय वा
येदि पुरुषो देवतात्वेन वक्ष्यते तदा पुरुषायेत्युद्देशात्त्यागः ॥ अथ नारायणः ॥ तदा नारायणेति ॥ एवमुत
रमंत्रे ष्यपि ॥ १ ॥ पुरुष एवेदं सर्वमित्यादि ॥ २ ॥ त्यागः स एव सर्वत्र ॥ एतावानस्य ॥ ३ ॥ त्रिषादूर्ध्वं ॥ ४ ॥ तस्मा
द्विरादजायत ॥ ५ ॥ यत्पुरुषेण हविषा ॥ ६ ॥ तस्मात्स्यामन् ॥ ७ ॥ तं यज्ञं वर्द्धिषि ॥ ८ ॥ तस्माद्यज्ञात्सर्वदुतः संभू
तः ॥ ९ ॥ तस्माद्यज्ञात्सर्वदुतः ज्ञेयः सामानि ॥ १० ॥ तस्माद्दशा अजा यंतः ॥ ११ ॥ यत्पुरुषं व्यदधुः ॥ १२ ॥ ब्राह्म

नोऽस्य मुखः १३॥ चंद्रमा मनसो १४॥ नाभ्या आसीत् १५॥ वेदाहमेतं १६॥ धाता पुरस्तात् १७॥ यज्ञेन य
त्तम यत्तं १८॥ नारायणाय ॥ इति द्वितीयसूक्तं ॥ अयं स परीक्षणः ॥ अग्नेर्मन्वे इति द्वाविंशच्चस्य मृगारसूक्तं
स्य विश्वे देवा ऋषः ॥ त्रिंशोक्तं देवताः आदितः सप्त उपरिष्ठाः योतिषः ॥ अष्टमं चतुष्पदापंक्तिः ॥ ततः पंच उप
रिष्ठाः योतिषः ॥ चतुर्दशी यथा ॥ पंच दशी षोडशी वानुष्टुभौ ॥ सप्त दशी वानुष्टुभौ ॥ गायत्री अष्टादशी ऋ
ष्टुषः ॥ द्वाविंशी विंशी चोपरिष्ठा योतिषा अंत्ये द्वे त्रिष्टुभौ ॥ चरद्दोमे विनिर्योगः ॥ ॐ अग्नेर्मन्वे प्रथमस्येत्या
दि ॥ स नो मुंचत्व रंहसः स्वाहा ॥ अग्नये १ ॥ यस्य रं प्राणं निमिषः स नो मुंचत्व रंहसः स्वा ॥ अग्नये २ ॥ इंदुस्य
मन्वे प्रथमस्य प्रचेत सोरुद्र इत्यस्यो मा उपमा मुपागुः ॥ यो दा शुषः सुहृतो हव मुप गंता स नो मुंचत्व रंहसः ॥
स्वाहा ॥ अग्नये ३ ॥ यः संग्रामं न यति संवर्णी युधे यष्टानि स संस्तुति त्रयाणि ॥ इतो मींद्रं नाथितो जो हवीमि

म नो मुं च त्वं द सः स्वाहा । ईं द्रा य ॥ ४ ॥ म न्वे वां मि त्रा व रू णा त स्य वि तं स त्वो ज्ञ सा दृ षं द णा यं नु र्हे थे । या रा ज्ञा न रं
स र थं या थ इ ग्रो ता नो मुं च त मा ग सः स्वाहा । मि त्रा व रू णा भ्यां ॥ ५ ॥ यो वा रं र थ न्न जुर इ मिः स त्प ध र्मा मि थ श्व रं त
मु प या ति दृ ष य न । स्तो मि मि त्रा व रू णा ना थि तो ज्ञो दृ वी मि तो नो मुं च त मा ग सः स्वा । मि त्रा व रू णा भ्यां ॥ ६ ॥ वा योः
ज वि तु वि रं द थामि मं न्म दे या वा त्म न्व दि भू तो यो च र दे व तः ॥ यो वि श्व स्य प रि भू त भू व तु स्तो नो मुं च त मा ग सः स्वा
वा यु स वि त् भ्यां ॥ ७ ॥ उ प थं छान आ शि षो दे व यो र्ध मं अ स्ति र न । स्तो मि वा यु रं स वि ता रं ना थि तो ज्ञो दृ वी मि तो
नो मुं च त मा ग सः स्वाहा ॥ वा यु स वि त् भ्यां ॥ ८ ॥ र थो त मो र थि ना मे र्दु र्द त ये शु भं ग मि छो सु र य मे मि र श्वेः ॥
य यो वां दे वो दे वे क्ष नि शि त मो ज्ञ स्तो नो मुं च त मा ग सः स्वा । अ श्वि भ्यां ॥ ९ ॥ य द या तुं व द तु रं सू र्या निः स्त्रि च के
ण स रं स द मि छ मा नो ॥ स्तो मि दे वा व श्वि नो ना थि तो ज्ञो दृ वी मि तो नो मुं च त मा ग सः स्वाहा ॥ अ श्वि भ्यां ॥ १० ॥ म

रतां मन्वे अधिनो ब्रुवंतु प्रेमां वाचं विश्वाम वंतु विश्वं । आश्रुन्व सुयमानूतयेते नो मुंचंत्वेन सः स्वाहा ॥ मरुद्भ्यः १२
तिग्ममायुधं वीरुतं सहस्वद्विष्यं शूर्यः । एतना सुजिह्मु । स्तोमि देवान मरुतो नाथि तो जो द्वीमिते नो मुंचंत्वेन स
ः स्वाहा ॥ मरुद्भ्यः १३ ॥ देवानां मन्वे अधिनो ब्रुवंतु प्रेमां वाचं विश्वाम वंतु विश्वं ॥ आश्रुन्व सुयमानूतयेते नो मुंचं
त्वेन सः ॥ स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः १४ ॥ यदि दं मा भिक्षो चति वीरु खेयेण देयेन ॥ स्तोमि विश्वान् देवान् नाथि
तो जो द्वीमिते नो मुंचंत्वेन सः स्वा विश्वेभ्यो देवेभ्यः १५ ॥ अनु नो घानु मतियं जं देवेषु मन्यतां । अग्निश्च दह्य
वाहनो भवतां दाशुषे मयः ॥ स्वा अनुमत्ये दह्यवाहनाय अग्नये च १६ ॥ अन्विदनु मते त्वं मन्यासे शं च न रूढि
॥ क्रत्ये दक्षाय नो ह नृप्रण आयुं धितारिष स्वाहा ॥ अनुमत्ये १७ ॥ वैश्वानरो न उत्या प्रयातु परावतः ॥ अग्नि
रुक्तेन वाहसा स्वाहा । वैश्वानराय अग्नये १८ ॥ एष्टो दिव एष्टो अग्निः एथि व्यो एष्टो विश्वा ओषधीरा विवेश ॥

वैश्वानरः सहसा एहो अग्निः स नो दिवा सरिषः पातु नक्तं स्वाहा ॥ वैश्वानर तयाग्नये १८ ॥ ये अप्रथ्येता ममिते
मिराजोभिर्ये प्रतिष्ठे अभवतां वसूनां ॥ स्तोमिद्यावा एथिवीनाथितो जोहवीमिते नो मुंचत मरुदसः स्वाहा ॥
द्यावा एथिवीभ्यां १९ ॥ उर्वारोदसीवरिवः एणेतां क्षेत्रस्य पत्नी अधिनो ब्रूयातं ॥ स्तोमिद्यावा एथिवीनाथि
तो जोहवीमिते नो मुंचत मरुदसः स्वाहा ॥ द्यावा एथिवीभ्यां २० ॥ यज्ञेव यं पुरुरात्राय विष्ठा विदुः सश्च रुमा क
च नागः ॥ एधीषममरुदसः अहिते रनागा व्येना संसिद्धिः प्रथो विष्वगग्ने ॥ स्वाहा ॥ अग्नेये २१ ॥ यथा दूत दूमवोगो
र्यंचित्पादिषिता ममुंचता यज्ञत्राः ॥ एवात्वमस्मत्प्रमुंचाव्यं दः प्रातार्यग्ने प्रतरं न आयुः स्वाहा ॥ अग्नेये २२ ॥
इति तृतीयं सूक्तं ॥ अयं त्रितीयो गणः ॥ यावामिन्द्रावरुणे तेषां चतुर्णां यिजुर्मंत्राणां विश्वे देवा जृषयः ॥ इन्द्रावरुणो
देवता चरुदोमैविनि योगः ॥ ॐ यावामिन्द्रावरुणाय तव्यात नूः सत्यममरुदसो मुंचत स्वाहा ॥ १ ॥ यावामिन्द्रावरु

णासहस्रातनूःस्तयेममहसोमुंचतं। स्वा॥ २॥ योवामिंद्रावरुणा रक्षस्यातनूस्तये॥ ३॥ योवामिंद्रावरुणा ते
जस्यातनूस्तये॥ ४॥ इंद्रावरुणाभ्यामिंद्रं सर्वत्र॥ अयंचतुर्थगणः॥ ॥ योवामिंद्रावरुणावित्यष्टानां यजुर्म
त्राणां विश्वे देवा ज्ञापय॥ इंद्रावरुणो देवता। चरुहोमे विनियोगः॥ योवामिंद्रावरुणावग्नौ स्त्रामस्तं वामे तेना
वयं जे॥ स्वाहा। इंद्रावरुणाभ्यां इति सर्वत्र॥ १॥ योवामिंद्रावरुणाद्विषात्कपशुषु स्त्रामस्तं वामे तेनावयं जे स्वा
॥ २॥ योवामिंद्रावरुणाच्चतुष्यात्कस्त्रामः॥ ३॥ योवामिंद्रावरुणागोष्ठे स्त्रामस्तं॥ ४॥ योवामिंद्रावरुणाग्ने
षु स्त्रामः॥ ५॥ योवामिंद्रावरुणाफूस्त्रामः॥ ६॥ योवामिंद्रावरुणोषधीषु स्त्रामः॥ ७॥ योवामिंद्रावरुणावनः
स्पतिषु स्त्रामस्तं वा॥ ८॥ अयंपंचमोगणः॥ ॥ पचमानः सुवर्जन इति सप्तदशं च स्यानुवाकस्य सोमज्ञपि
ति गोक्तदेवताः पचमान्योवादे॥ आद्येदूगायत्र्यो॥ तृतीयानुष्टुप॥ चतुर्थपंचम्योगायत्र्यो॥ ततोदूत्रिष्टुभो॥

अष्टमीगायत्रीततोष्ठावानुष्टुभः॥सप्तदशाविष्टुपूचरूढोमेविनियोगः॥ॐपवमानःमुचर्जनः॥पवित्रेणवि
चर्षणिः॥यःपोतासपुनातुमास्वाहा॥पवमानायेंदं॥१॥पुनंतुमादेवज्ञानाः॥पुनंतुमनवाधिया॥पुनंतुक्विश्व आय
वःस्वाहा॥देवज्ञानेभ्योमनुष्येभ्योविश्वेभ्यःआयुभ्यः॥२॥ज्ञातवेदःपवित्रवत॥पवित्रेणपुनाद्दिमा॥शुक्ले
णदेवदीद्यत॥अग्नेकृत्वाकृतूर्ऋनु॥स्वाहा॥ज्ञातवेदसेग्नये॥३॥यज्ञेपवित्रमर्चिषि॥अग्नेविततंमंतरा॥अ
ह्नतेनपुनीमदेस्वाहा॥अग्नये॥४॥इभाभ्यांदेवसवितः॥पवित्रेणसवेनच॥इंदंजह्नपुनीमदे॥स्वा॥सवित्रे॥
५॥वैश्वदेवीपुनतीदेव्यागात॥यस्येवहीस्तनुवोवीतृष्ठाः॥तयामदंतःसधेमाक्षेपु॥वयःस्यामपतयोर
यीणांस्वाहा॥वैश्वदेव्ये॥६॥वैश्वानरोरश्मिभिर्मपुनातु॥वातःप्राणैर्निषिरेमयोभूः॥द्यावापृथिवीपृथ
सापयोभिः॥अतावरीयत्तियेमापुनीतांस्वाहा॥वैश्वानरायवातायेषिरायमयोभुवेद्यावापृथिवीभ्यां॥७॥

वृहद्भिः सवितस्तुभिः । वर्षिष्ठैर्देवमन्मभिः । अग्नेर्दक्षैः पुनाहिमास्वा । सवित्रेण ये । येन देवा अपुनतये
नापोर्दिव्यकशः । तेन दिव्येन ब्रह्मणा । इदं ब्रह्म पुनीमहे स्वाहा । दिव्याय ब्रह्मणे ९॥ यः पावमानी रध्येति । रक्षि
भिः संभृतं रसं । सर्वं स पूतमश्नाति । स्वदितं मातरि स्थिना स्वाहा । पावमानीभ्यः १०॥ पावमानीर्या अध्येति । अ
ग्निभिः संभृतं रसं । तमोसरस्वती दुहे । क्षीरं सर्पिमधूदकं । स्वाहा । पावमानीभ्यः ११॥ पावमानीः स्वस्त्ययनीः ।
सुदुग्धादिपयस्वतीः । ऋषिभिः संभृता रसः । ब्राह्मणेष्वा मृतं दितं स्वा । पावमानीभ्यः १२॥ पावमानीर्दुर्दुतुनः
उमं लो क मथो अमुं । कामान्नमर्थयंतु नः । देवा देवैः समाभृताः स्वा । पावमानीभ्यः १३॥ पावमानीः स्वस्त्ययनीः
सुदुग्धादिघृतश्रुतः । ऋषिभिः संभृता रसः । ब्राह्मणेष्वा मृतं दितं स्वा । पावमानी १४॥ येन देवाः पवित्रेण । आ
त्मानं ० दा । पावमानी ० १५॥ प्राजापत्यं पवित्रं । नीमहे स्वाहा । पावमानीभ्यः १६॥ उद्गुः सुनीती । सदमापुना

तु. मूर्जं यंत्या पुनातु स्वाहा । मनीत्या सहिता ये द्राय. ग्वस्यः सहिताय सोमाय. तमीग्या सहिताय वरुणाय ॥
प्रवृणाभिः सहिताय धर्माय राज्ञे ॥ मूर्जं यंत्या सहिताय ज्ञातवेदे ते च इदं नमः ॥ १.० ॥ अयं यं ऋगणः ॥ यदेवा
देवदेवनमिति अछिद्रपठितस्यावंशत्वे च स्यान्नुवाकस्य विश्वं देवा कृष्यः तं गोक्तदेवताः । आद्यानुष्टुप. द्विः
तीया षडवसाना जगती मद्रापंत्या ग्यातृतीया. अनुष्टुप चतुर्थी. त्रिष्टुप पंचमी सप्तपदा । अतिशुक्लीयं श्री
त्रिष्टुप सप्तमी षडवसाना अतिजगती. अष्टमी षट्पदा जगती वा । नवमी चंद्रती । ततो द्वे पदे शक्वेष्टिदृष्टि
त्रिष्टुप । त्रयोदशी सप्तपदा अष्टिः । चतुर्दश्यनुष्टुप. पंचदश्यनुष्टुप विराट् । षोडशी गायत्री । ततस्त्रिंशः त्रि
ष्टुभः । विंशत्यनुष्टुप. चरुहोमे विनियोगः ॥ अयं देवा देवदेवनं देवा उश्वरुमा वयं । आदित्यास्तस्मान्मामं च
तर्जं स्वर्जं नमामुत स्वाहा । आदित्येभ्यः १ ॥ देवा ज्ञानकाम्या यद्वा चानृतमृदिमा अग्निर्मातस्मादेनसः ॥ गार्हप

५.

२२

त्यः प्रमुंचतुदुरितायानिचकृमकरोतुमामनेदसः स्वाहा अग्नयेगार्हपत्याय ॥ २॥ अतनेन द्यावापृथिवीकृतेन
 त्वरं सरस्वती । कृतान्तामुंचतां दसः ॥ यदन्यकृतमानिमस्वाहा ॥ द्यावापृथिवीभ्यां सरस्वत्ये च ॥ ३॥ सजातशः
 सादुतवातामिश्रां साग्रायसः श्रां सादुतवाकनीयसः ॥ अनाज्ञातं देवकृतं यदेन ॥ तस्मात्त्वमस्मान्ज्ञातवदोमुमु
 ग्धि । स्वाहा ज्ञातवदसे ॥ ४॥ यद्वाचा यन्मनसा द्वादुभ्यामूरुभ्यामग्नीवज्रां शिश्नेर्यदनृतं चकृमावयं ॥ अग्निर्मा
 तस्मादेनसः गार्हपत्यः प्रमुंचतुदुरितायानिचकृमकरोतुमामनेदसः स्वाहा अग्नयेगार्हपत्याय ॥ ५॥ यद्वाभ्यां
 चकुरकित्विषाणि । अक्षाणां वग्नमुपजिघ्रमाणः ॥ दूरं पश्याचराष्ट्रं भक्ष्यं तान्यप्सरसांच नुदक्षामृणानि स्वा
 राष्ट्रं भूते अपसरोभ्यश्च ॥ ६॥ अदीव्यं नृणं यदहं चकार यद्वादास्यं संजगाराजनेभ्यः ॥ अग्निर्मातस्मादेनसः ॥ इत्या
 दिपूर्वंचत् ॥ ७॥ यन्मयि माता गर्भे सति । एनश्चकारयत्पिता । अग्निर्मातस्मा इत्यादि ॥ ८॥ यदापियेषमातरं

पितरं पुत्रः प्रमुदितो धयन् । अद्भिः सितो पितरौ मया ततः ॥ तदेतज्जदग्ने अनृणो भवामि स्वाहा । अग्नये ॥ १० ॥
 यदंतर्हि सं पृथिवी मुत प्रां यन्मा तरे पितरं वा जद्भिः सिम । अग्निर्मातस्मा ॥ ११ ॥ यदा श्रुसा निशसा यत्पराशमा
 यदेन श्रुमानूत नं यत्पुराणं । अग्निर्मातस्मा ॥ १२ ॥ अतिक्रामामि दुरितं यदेनः । जहामि रिप्रं परमे सधखे
 यन्नयंति सुवृत्तो नापि दुच्छतः । तमारोहामि सुहृता नुत्तोकं स्वा । अग्नये ॥ १३ ॥ तृते देवा अमृजते तदेनः । त्रि
 तएतन्मनुष्येषु मामृजे । ततो मायादि किंचिदानशे । अग्निर्मातस्मा ॥ १४ ॥ दिवि ज्ञाता अपक्व ज्ञाता याज्ञा
 ता ओषधीभ्यः । अथौया अग्निज्ञा आपः । तानः शृंधंतु शृंधनीः स्वाहा । अद्भिः ॥ १५ ॥ यदापो न कंदुरितं च
 राम । यद्वा दिवानूत नं यत्पुराणं । हिरण्यवर्णास्तत उत्पुनीतनः स्वाहा । अद्भिः ॥ १६ ॥ इमं मे वरुण । वरुणा
 ये ॥ १७ ॥ तत्वायामि । वरुणाय ॥ १८ ॥ त्वं नो अग्ने । अग्नि वरुणाभ्यां ॥ १९ ॥ मत्वं नो अग्ने । अग्नि वरुणाभ्यां ॥ २० ॥

त्वमग्ने भवास्यया । अग्नये अयसे २० ॥ ॥ अयंसप्तमोगणः । वैश्वानरो न ईषेष्टानामृद्धब्राह्मणं विश्वे देवा
श्रुषयः । वैश्वानरो दे० आद्ये देगायत्र्यो । ३ जगती । ततस्तिस्त्रः त्रिष्टुभः । सप्तमी जगती ८ त्रिष्टुप् । चरुहोम
विनिर्योगः । ॐ वैश्वानरो न ईषेष्टानामृद्धब्राह्मणं विश्वे देवा
नं वैश्वानरमुत्तस्य उयोतिषस्पतिं । अजस्रं धर्ममीमदस्वाहा । अग्नये वैश्वानराय सर्वत्र त्यागः २॥ वैश्वा
नरस्य दं सनाभ्यो रुद्रदरिण देकः स्वपस्य याकृविः । उभापितरामदयं न जायताग्निर्घावा पृथिवी भूरिरेत
सा स्वाहा । ३ पृष्टोदवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा उत्तमधीरा विवेका ॥ वैश्वानरः सदसा पृष्टो अग्निः
सनादिवो सरिषः पातु नक्तं स्वा ४ ॥ जातो यदग्ने भुवना व्यस्यः पशुं न गोपा र्यः परिज्मा । वैश्वानरन्न ह्यणो वि
दगातुं यूर्य पातस्वस्तिभिः सदानः स्वा ५ ॥ त्वमग्ने शोचिषा शूणु चान आरोदसी अष्टणा ज्ञायमानः ॥ त्वं देवां

अभिशास्त्रे मंचो वैश्वानरजातवेदो महित्वा वैश्वानरायाग्नये जातवेदसे ६॥ अस्माकमग्ने मघवत्सुधा
रयानामिदं नमज्जरं सुवीर्यं वयं जयेमशोतिनं सदस्त्रिणं वैश्वानरवाऽतमग्ने तवोतिभिः स्वा ७॥ वैश्वानर
स्य सुमतौ स्यामराज्ञादिकं भुवनानामभिधीः यतो जातो विश्वमिदं विचरे वैश्वानरो यतते सूर्येण स्वा ८॥ अ
ष्टमोगणः ॥ ॥ इत्यष्टमभिर्गणैः प्रतिमंत्रं च्युत्तरं शतं चरुणा हुत्वा जयादि होमान् जुहुयात् ॥ जयादिमंत्रः
कृष्णा उ हो मे प्रदुर्ज्ञिताः ॥ अथ द्रव्यां सरुदुपस्तीर्य सह द्रवदायादुरभिघ्रायं अग्नये स्विष्टकृते स्वा दीतस्विष्ट
कृतं बोधायनमते तु ॥ द्रव्यवाहमिति पुरोनुवाक्या मनूच्य स्विष्टमग्ने इति याज्या जुहुयात् ॥ समित्तमं न हने
न्नो प्रहृत्य गण होम प्राग्यश्चिन्नपरिधयः शम्पाः ॥ बहिर् रंजनसंस्त्राव होमपूर्णपात्रा दू सने ब्रह्म विसर्ज
नांतं कर्मानिर्वर्त्य ॥ पूर्वासादितं कल्पश्रमादाय नेर्ज्ञेति दिङ्गता चतुष्पथे उपविष्य पादौ प्रक्षाल्या

चम्यप्राञ्जुखः सन् कलशं पुरो निधाय तत्र पत्नीभिः सह कर्तृन्वेताभिः सह । अथ कस्यैककर्तृत्वं चेदासने
स्वयमेव यज्ञमानः कलशो आत्मनोरूपमवक्ष्यमाणः वित्तं संततं कर्म च स मुदा यात्मेकं सिद्धे मे मन्युरित्यनुवाकं वा
धाय नाचार्यं प्रणीतं कृत्यसूत्रं पठेत् ॥ अस्यानुवाकस्य मौत्रत्वादेव क्रुष्यादयानप्रदं निर्गताः ॥ ॐ सिद्धे मन्यु
र्व्याघ्रे मे नंतामयो वृके मे भुदंश्चे मे द्यसिं धन्वनि मे पिपासाराज गृहे मे शूनयो रुमनि मे नंदी गदं मे मोक्षिणः श
र्यं के मे ह्रीरश्वतथ्या मे वेपथुः कूर्मे मे द्रुगरो वस्त मे पसर्था अग्नि मे मृत्युभातव्य मे पाप्मा स पत्ने मे निःकृति
दुष्कीर्त्ता मे रुधिः परश्वधि मे ममृदुः स्वदेम आर्तिर्गवये म आंध्यं गो रे मे वाधिर्यं मृदं मे शोको गो धायं
मे स्वेदो जगयां मे हिमं हस्म शुकु नो मे भीरुता शुके मे पापगंध उतु के मे खलाभ्यासः को के म ईर्ष्या मर्कट मे
दुर्बुद्धिः कुलले मे मं स्योतले मे प्रथ्यादस्मे मे लस्मा ज्ञे मे भ्रम दुर्व्या मि आद्यं कोशे मे गंधः कुमां र्यां मे लंका

रः स्रक् रे मे कंदयुः पुरा कुति मे स्वप्नो जगरे मे दुस्वप्नो विद्युति मे स्मयो लोपायां मे क्लेदः शरणे मे पापलक्ष्मीः स्त्री
पुमेः नृत मजा सुमे कर्कशो द्रात्य मेऽन्यायः शूद्रे मे स्तेयं वैश्ये मे कर्म हतं गजन्य बन्धुनि मे ज्ञानं नेषादे ब्रह्मह
त्याकुलिं गो मे शुबथ कुलले मे विलास उद्रि मिणि मे वसितिः ॥ किंपुरुषे मे गोदो दूषिनि मे निष्टं हस्तिनि मे क्लृप्तः शु
नि मे दुरिष्टं स्तावन्येष मे ब्रह्मे विदे देषु मे शपथो महावर्षेषु मे ग्लोः पूय वत्स मे तस्मादुं दुर्भो मे काशिका इन्दी
कुपु मे पितृ कलिं गोपु मे मेध्य मश्वत र्यां मेऽप्रजस्तोषं श्वत्यां मे दुःश्वरि च मारुति मे दंत रो गो मक्षिका र्यां मे
शाल्कशः शुके मे दूरि मा पूरे मे कंज त्या र्षे मे ज रा वाशे मे पाप वाद अफ मं श्र मो ब्र ह्म ग्रे मे क्लिष मषादि
पापान पुनरप नाशितो भवान् । पापानो धीहि मरुतस्य लोक पापाने ह्यविदुतो योनः पापानं ज द्वातिते मु
खात्वा ज्ञाहि मोक्षय मन्य त्रास्मिन्नि व सतां सदस्त्रा दते मर्त्या योनो दूष्टि मरिष्यतु यमुदिश्यत मुज्जहीत्यभि

प्र.

५

मंथयस्यामस्यादिशिद्वेष्याभवतितांदिशमेताअप उपसिंचेत् । पृष्ठतो दुर्मित्रास्तस्मै भूयासूर्यस्मिन् द्रुष्टियंच
 वयं द्विषाः इति ॥ अथाप उपस्य श्य पात्रमनवं दयमाणो यथा देशं देव यज्ञनं प्रविशेत् । ततः स्नायीत एवं सप्ताहं
 त्रिषु सवनेषु कृत्वा अंते आशीर्वाचनं कारयित्वा पायसेन सर्पिष्पतायथाशक्ति द्वां ह्मणान् भोजयित्वा तेभ्यो गो
 भूतिर्लहरण्यानिदत्वा ब्रह्मणे गां मूल्यं वा दद्यात् ॥ यावद्भूतं सवनं त्रयं ॥ मौनी सहस्रविष्वाशी नियतेन्द्रियश्च
 भवेत् । एवं कुर्वन् सर्वेभ्यः पापेभ्यः प्रमुच्यते पुण्यवांश्च भवन्ति ॥ ॥ इति विश्वनाथविरचितायां विश्वप्रका
 शिकायां गणहोमः ॥ अथ प्रसंगात् सप्तकादिकक्षणं उच्यते ॥ तत्र पादसूत्रमाह । एकभक्तेन न क्तेन तथै
 वा याचितेन च ॥ उपवासेन चैवायं पादसूत्रः प्रकीर्तितः । एकभक्तेन दिव्योक्तकालसूतसहस्रैस्तनेन । अथा
 चितेन । परकीयानस्य च वायाचनं न कुर्वन्ति । अथापरः । अहं न कंचनं याचतेति । न रात्रौ न दिवा भोजनं

उपवासः तेन च एवं चतुरदः साध्यः पादहस्तः ॥ एकभक्तादोग्रासं संख्या ॥ नियमः पराशरेणोक्तः ॥ सायंतद्विद
श्राप्ताः प्रातः पंचदशस्मृताः ॥ चतुर्विंशतिर्याच्याः परेनिरुनं स्मृतं ॥ सायंभक्ते आपस्तंबस्तु प्रकारांतरे
णाह ॥ सायंदूविंशतिश्रासः प्रातः षट्विंशतिस्मृताः ॥ चतुर्विंशतिर्याच्याः परेनिरुनाः स्वयः ॥ कुक्कुरादुपमा
णाम्युः र्गथाचास्यं विरोत्सुखमिति ॥ अनयोः पक्षयोः शक्त्यपेक्षया विकल्पः ॥ एवमुत्तरत्रापिशक्त्यपेक्षो वि
कल्पो ज्ञेयाः ॥ आपस्तंबस्तु चतुर्धा प्राजापत्यरुद्रं विभज्य वर्णानुक्रमेण पादं च चक्षुःस्थामाह ॥ अहंनिरु
नं पादः पादश्चायाचितं अहं ॥ सायं अहं तथा पादः पादः प्रातरुत्था अहं ॥ प्रातः पादं च रेछुदः सायं चेश्यस्य
दापयेत् ॥ अयाचितं तु राजन्ये त्रिगत्रं ब्राह्मणे स्मृतः ॥ प्रातः पाद एकभक्तत्रयं ॥ सायं पादो नक्तत्रयं ॥ अया
चितं अयाचितत्रयं ॥ त्रिगत्रमुपवासत्रयं ॥ अयाचितपाद उपवासपादश्चातपादद्वयं मिलित्वा अर्धं कुरु ॥

नक्तपादरहितमवशिष्टं पादत्रयं पादोनरुद्धः॥ यदाह स एव सायं प्रातर्विना धं स्यात्पादोनं नक्तवर्जितमिति
 अर्धरुद्धस्य प्रकारांतरमाह स एव॥ सायं प्रातस्तथैकेकं दिनद्वयमयाचितं॥ दिनद्वयं च नाश्रीयत्तद्वृद्धं
 तद्विधीयते॥ ॥ अथ प्राजापत्यरुद्धः॥ याज्ञवल्कः॥ यथा कथंचित्त्रिगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते॥ यस्त्वोक्तो
 दिनचतुष्टयात्मकः पादरुद्धः स एवायमित्यनेन निर्दिश्यते॥ अयं पादरुद्धो यथा कथंचित्त्रिगुणः प्राजाप
 त्यो भवति॥ यथा कथंचित्द्वित्यनेन चतारः पक्षादुपात्ताः॥ एकभक्तेन नक्तैर्न तथैवायाचितं न च॥ उपवासेन
 चैवायमित्येतच्छ्रमणैकभक्तादीनामानुलोम्येन स्वस्थानविरुद्धिरित्येकः॥ प्रतिलोम्येन स्वस्थानविरुद्धिरि
 ति द्वितीयः॥ दंडकलितवदारुतिरिति तृतीयः॥ सर्वत्र जपादिरहितपक्षश्चतुर्थः॥ तत्राद्यं पक्षमाह मनुः॥ अ
 दं प्रातः॥ अदं सायं॥ अहं मया दयाचितं॥ अहं परं च नाश्रीयत्तप्राजापत्यं च रं दूतः॥ अत्रैकभक्तादीनां स्वस्व

स्थान एवातिरुद्धता स्वस्थानं न विरुद्धिः ॥ द्वितीयमाह वसिष्ठः ॥ प्रातिलोम्यं च रेयुस्ताः रुध्रुवांश्चायणोत्तरं उ
पवासत्रयमयाचितत्रयं नक्तत्रयं एकभक्तत्रयं मिति प्रातिलोम्यं ॥ तृतीयमपि स एवाह ॥ अहः प्रातरहर्नक्तमह
रेकमयाचितं ॥ अहः पराकृतं त्रैकमेकं चतुरहोपरौ ॥ पराकृशब्द उपवासपरः ॥ चतुर्थपक्षमहांगिराः ॥ तस्मा
च्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितः ॥ प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितं ॥ जपाद्यनधिकारे अन्यदेवतीर्थ
यात्राप्रदक्षिणादि ॥ अथातिरुद्धः ॥ मनुः ॥ एकैकं ग्रासमश्नीयात् अहानित्रीणि पूर्ववत् ॥ अहं चोपवासेदंत्य
मतिरुच्छं चरत्तु द्विजः ॥ त्रीणि अहानि ॥ नवदिनानि पूर्ववत् ॥ एकभक्तादिकाले तत्तन्नि यमयुक्तः संनित्यर्थः याज्ञ
वल्क्यः ॥ अयमेवातिरुद्धस्यात्पाणि पुरान्न भोजनः ॥ अयमेव पूर्वोक्तप्राजापत्यधर्मक एव ॥ अयंतु विशेषः ॥ एक
भक्तनक्तायान्नितदिनेषु पाणि पूरणमात्रं प्रसूतिमात्रं ॥ न तु पूर्वोक्तद्वारिंशत्यादिग्रासानि ॥ अन्नचपाणि पूर

णानमात्रमेवविधेयं। ननुभोजनं। उपवासदिनेषु पाणि पूरणं च नास्ति। अतिरुक्षुपादादिव्यवस्थाप्राज्ञापत्य
 वदेव॥ अथ रुक्षातिरुक्षुः। गौतमः॥ अप्रभक्षस्तृतीयः सरुक्षातिरुक्षुः। इति द्वादशरात्रमुदकेनैववर्तनं ना
 नेन। यमः॥ एकैकं पिंडमशनीयात्कृत्येपिंडं यदंतिदिशि॥ अयाचितं व्यदं पिंडं वा युभक्षस्यदं परं। अतिरुक्षुंचरे
 देतस्य विव्रं पापनाशनं। चतुर्विंशतिरात्रं तु नियमात्सांज्ञितेन्द्रियः। रुक्षातिरुक्षुं कुर्वीत एकस्नाने द्विजो जमेति॥
 कृत्ये प्रात एकभक्तकाल इति यावत्। एकस्नानवचनाच्चतुर्विंशतिरात्रसाध्यमतिरुक्षुदूयं रुक्षातिरुक्षुं न कः
 रुक्षो भवतीत्यर्थः॥ याज्ञवल्क्यः॥ रुक्षातिरुक्षुः पयसादिवसानेकविंशतिं। यमेन चतुर्विंशतिरात्रसाध्ये रु
 क्षातिरुक्षुभोजनादिनेष्वेकैकग्रासविधानादुदधभोजनेपि पत्रपुटकादिग्रासपरिमाणं कृत्वा एकग्रासपर्याप्तं।
 दुग्धमशनीयात्। एकैवैर्तुमशक्तः श्वेतरुक्षुप्रतिरुक्षुभूतप्राज्ञापत्योक्तीत्याहूविंशत्यादिग्राससंग्रहयाताव

दृग्धंपातव्यं। अथवा वायवता प्राणाधारो भवति। तावद्ग्राह्यं। अनुक्तद्रव्यपरिमाणेषु सर्वत्रैव ग्राह्या प्राणया
त्रामेवेति। गीतमायुक्तपक्षेण शक्त्यपेक्षया विकृत्यः। एवमुन्नत्वापि दृष्टव्यं। अथ पराकः। यातवन्त्यः। दूद
गादोपवासेन पराकः परिकीर्तितः। अथ सोम्यरुद्रः। पिण्याकंसक्तवस्तुक्रंचतुर्थेः द्रव्यभोजनं॥ वा सो वेद
शिणां दद्यात्सोम्योयं रुद्र उच्यते। पिण्याकं पिंडिततिलकल्कः। आचामः। रुद्रनावम्रावः। पिण्याकं प्राणया
त्रोपयुक्तं ग्राह्यं। नाधिकं। यातवन्त्यः। पिण्याकाचामतक्रांबुसक्तूनां प्रतिवासरं। एकरात्रोपवासश्च रुद्रः सोः
म्योयमुच्यते। एतच्च षड्विंशसाध्यं। अथ तुलापुरुषाख्य रुद्रः। यातवन्त्यः। एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकरय
यथाक्रमं। तुलापुरुष इत्येष तैयः पंचदशान्दिकः। एषां पिण्याकाचामतक्रांबुसक्तूनां प्रपंचानां प्रत्येकं क्रमेण
त्रिरात्रमभ्यासात्पंचदशान्दिकस्तुलापुरुषसंज्ञकः रुद्रो भवति। यमस्तैकविंशतिरात्रसाध्यं तुलापुरुषमा

य

८

आचाममथ पिण्याकं तक्रं चोदकसक्तवः ॥ अहं अहं प्रयुं जानो वायुभक्षस्त्वहं अहं ॥ त्रिनयनो व्येवमाह ॥ अ
 याज्ययाजनं रत्नाप्राश्यमूत्रपुरीषकं ॥ अप्रतिपादमादाय याजयित्वा वनिंदितान् ॥ विनायकापसृष्टस्य मदाया
 धिहतस्य च ॥ एतत्तु फलं तु कापुर्खं मदापातकनाशनं ॥ स्वर्गद्वारमिदं पुण्यं मदादेवेन निर्मितं ॥ आचमनादी
 नां प्रत्येकं फलमाह ॥ वाकूपादचेत्तरजोभिर्दूतानि विवृतानि च ॥ आचामस्तानि निर्दूतानि वश्वाश्वं च सूतकं ॥ ते
 तस्य दारुणं किञ्चित् केन कीदृशं तं च यत् ॥ प्राश्य मूत्रं पुरीषं च ब्रह्मदसृष्टमेव च ॥ पिण्याकरत्तानि निर्दूति अ
 स्थिभित्वा तु यत्स्थितं ॥ आचामेषु च ये दोषाः स्नेहदोषाश्च ये क्वचित् ॥ खरोष्ममुखसंस्पृष्टमधसंस्पृष्टमेव
 च ॥ तत्रेण तानि निर्दूतियज्जाघातश्च वल्लोकिता ॥ कनकं च तिलागावो भूमिराछादनं स्त्रियः सर्वपुनाति ध
 र्मात्मा गूढं सोदकसक्तुभिः ॥ ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां सुवर्णस्तेर्यसुरापानं गुरदाराभिगमनं कन्यादूषणं क्ली

वाभिगमनं वायुभक्षपुनातितत् । इत्येकविंशतिरात्रसाध्यतुलापुरुषरुद्धः । इदं रुद्धं रुत्वा तुला पुरुषदा
नं कुर्यात् । ग्रंथाभिधिरुत्तरभयानलित्वितं । आवश्यकं चेत् ग्रंथांतरे द्रष्टव्यं ॥ अथ सांतपनरुद्धं ॥ या
ज्ञवल्क्यः ॥ गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकमिति दृष्ट्वं पंचगव्यंतस्य विग्रं कायशोधनमिति । ग्रंथांत
रे ॥ कुशोदकं तु गोक्षीरं दधिमूत्रं गच्छत घृतं ॥ प्राश्यापरेद्युरूपवसेत रुद्धं सांतपनं चरेत् ॥ गोमूत्रादीनि षडप्ये
कीरुत्य पीत्वा आहारांतररहितः सन्नतिश्च न परेद्युरूपवसेदिति दृष्ट्वं नहुयसाध्यः रुद्धः । केचित्स्थलकूपस्थकू
षर्द्दनेषु प्राशनं वदन्ति । गोमूत्रं धूम्रवर्णायाश्च तायाश्चापि गोमये ॥ पयकां च न वर्णायाः नीलायाश्च
तथा दधि ॥ घृतं च रुष्मवर्णायाः सर्वं कापिलमेव च ॥ अल्पाभे सर्ववर्णानां पंचगव्येष्वयं विधिः । गोमूत्रं
माषकास्तस्यो गोमयस्य तु षोडश ॥ क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु द्वादश कीर्तिताः ॥ गोमूत्रवत घृतस्य

एतदर्थं तु कुशोदकं । गायत्र्या चैव गोमूत्रं गंधद्वारं ति गोमयं । आप्यायस्वेति गोक्षीरं दध्निं क्राव्येति गोदधिः ॥
 तेजोसिशुक्रमित्याज्यं देवस्य त्वा कुशोदकं ॥ पंचगव्यं घृता पूषं होमयेदग्नि संनिधौ ॥ सप्तपत्रास्तु ये दभा अश्विना
 ग्राः शुक्रतिषः ॥ एतैरध्वर्युहोत व्यं पंचगव्यं यथाविधि । उगवती उदं वत्सुर्मानि स्तोके च संवर एता मिश्रं वहोत व्यं
 द्रुत शेषं पिबेद्भुजः ॥ प्रणवेन समाह्वय प्रणवेनाभिमन्त्रे च । प्रणवेन समुध्वय पिबेत् प्रणवेन तु । मध्यमेन पत्न्या
 शम्यप पत्न्येण वा पिबेत् । स्वर्णपान्नेण ताम्रेण ब्रह्मतीर्थे निवापुनः ॥ यत्नगच्छिगतं पापं देहेति क्षतिमामंकेन वे
 ब्रह्म कूर्वा पवासस्तु दद्रव्यं गिरिबंधनं । ब्रह्म कूर्वा पवासस्तु देवनाः संप्रवक्ष्यामि आ
 नुपूर्व्येण श्रम्यया ॥ वरेणो देवता मूत्रे गोमये दद्रव्यं वाहनः ॥ सोमः क्षीरं दध्निं वायुर्घृतं रविरदा द्रुतः ॥ प्रति
 मा संघोर्णमाख्यामसावास्यायां तिथौ चतुर्विधेन । ब्रह्मदा परदारा च ये चान्येऽस्मि गता मत्काः ॥ ब्रह्म कूर्वा

ददेत्सर्वं यथाग्निस्मरणमेव तु ॥ ॥ इति कूर्चं ब्रह्म कूर्चः विष्णुः । अथापरं ब्रह्म कूर्चं । गोमूत्रभागस्तस्यार्धं शूद्रतः ।
स्यार्धं कृपयः । दत्तं धेनुदधिनस्यार्धं घृतं चैकं शूद्राणि च । ज्ञायातिः ॥ गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिः कुशोदकं । एकं
कृपयदं पीत्वा तद्दोषान्नमभोजनं ॥ शूद्रः सांतपनो नाम सर्वपापप्रणाशनः । इति । इति समाह्वसाध्या विष्णुकूर्चं
कूर्चः ॥ अथ यति सांतपनं । शूद्रः ॥ एतदेव व्यदाभ्यस्तं यति सांतपनं स्मृतं । मिश्रितं पंचगव्यं व्यदं पिवेदित्यर्थः ॥
अथ महासांतपनं ॥ पृथक् सांतपनद्रव्यैः षडहः सोपवामकः । सप्तादेन तु शूद्रायं महासांतपनः स्मृतः ।
यमस्तु व्यदं पिवेत्तु गोमूत्रं व्यदं वै गोमयं पिवेत् । व्यदं दधि व्यदं सर्पिः व्यदं क्षीरं ततः शुचिः । महासांतपनं
ह्येतत्सर्वपापप्रणाशनं ॥ एतत्पंचदशाहसाध्यं । ज्ञायातिः । षण्णामेकैकमेतैर्वा त्रिरात्रमुपयाजेत ।
व्यदं चोपवसेदं त्यमहासांतपनं विदुरिति ॥ एकं विंशतिरात्रसाध्यं ॥ अथातिसांतपनं । यमः । एतान्येव

तथा ये यान्येकैकं तु द्वंद्वं द्वंद्वं । अति सांतपनं नाम श्रवणं कर्मपि गोचरं येदिति । एतच्च द्वादशाह साध्यं । अथ तर्प
णं दृष्टुः । पणं दं च रात्रौ विबुधैः पत्रकुशोदकैः । प्रत्येकं प्रत्यहं भ्यस्तेः पणं दं द्वादशाहं । पणं दं पलाशः । प
णं दं पलाशं कशानां चैकैकस्य क्वाथोदमेकैकस्मिन्दिने पिबेत् । एषः पंचदिन साध्यः । ज्ञात्वालिः । पलाशं वि
बुधैः पलाशं पणं न्योदं च रात्रौ च । अथ श्रवणं च पणं निभं शोदकैः क्वाथस्तथा । अहोरात्रौ पलाशं पणं दं दृष्टुः
प्रकीर्तितः । अयं षडह साध्यः । विष्णुः । कुशपलाशोदं च रात्रौ प्रशंसं च पुष्पीवटं ब्रह्मसुवर्चं चार्पयितुं । कथितं
भसः प्रत्यहं पणं दं दृष्टुः । प्रत्यहं मेकैकस्य क्वाथः । अयं तु सप्ताहः साध्यः । शंखं च लिखितं । पत्रं च लिखितं
पलाशं दं च । कुशोदकान्येकमेभ्यस्तानि पणं दं दृष्टुः । समस्तान्येतानि त्रिगत्रेण प्रयुक्तानि । पणं दं दृष्टुः इति ।
अत्रापि क्वाथः एव । अभ्यासे दिशेः प्रसादः । यमः । एकैकं च दमश्नीयात् पणं दं दृष्टुः विधीयते । एवं पंचदंशाहः

माध्यायं । एवं समस्तान्येतानीत्यादि । पद्मादीनिपञ्च काथायुक्तात्रिरात्रोपोषितः सन्निवेत । सपर्णकूर्चः ॥
अथ फलादिरुद्रः । फलैर्मामेन कथितः फलरुद्रो मनीषिभिः । गुरीर्यात्रामात्रोपयुक्त फलानि मासभक्षये
त । तत्र सर्वव्रतसाधारणेति कर्तव्यतापि कर्तव्यं ॥ तानि च फलानि कानीत्वा कांक्षायामाह स एव । श्रीरुद्रश्च
फलैर्बोक्तः पद्माक्षैरपरस्तथा । मासेनामलकैरेवं श्रीरुद्रमपरं स्मृतं । पद्मेर्मतः पद्मरुद्रः पुष्पेस्तनूद्रुद्रश्च
ते । मूलरुद्रः स्मृतो मूलैः स्तोय रुद्रो जलेन तु । पद्मेः श्रीरुद्रादिपद्मेः । तनूद्रुः पुष्परुद्रः । पुष्पाण्यपि श्रीरु
द्रादीनामेव । मूलान्यपि तेषामेव ॥ ॥ अथ तत्पद्मरुद्रः । तत्पद्मीरघृतांचनामैकैकं प्रत्यहं विवेत् । एकरात्रोप
वासश्च तत्पद्मरुद्रोऽराहतः । दिनचतुष्टयसाध्यः । अयं महातत्पद्मरुद्रः । एभिरेव सोपवासां रूरात्रसंपाद्यः सां
तपनवत्तत्पद्मरुद्रोऽत्युक्तः । मनुः । तत्पद्मरुद्रं चरन्विप्रोऽधि क्षीरघृता निलान् ॥ प्रतिग्रहं विवेदुः श्मान्मरुत्तया

प्र.

१

समाहितः॥ प्रतिव्यहंस्तलादीन्प्रत्येकं व्यहं व्यहं विवेदित्यर्थः॥ अयं ब्रह्मादशरात्रसाध्यः॥ अलादिपरिमाणमाह
 । पराशरः॥ अपां विवेत्तुं त्रिपलं द्विपलं तु पयः विवेत्तुं । पलमेकं विवेत्तुं तर्पिः स्त्रिमात्रं चोष्ममाहृतं । त्रिरस्य पूरणः
 मुहमादकबाष्पं विवेदित्यर्थः॥ प्रकारांतरेणापि तप्तं रुद्धः॥ षट्पलं तु विवेदंभः स्त्रिपलं तु पयः विवेत्तुं । पलमेकं
 विवेत्तुं तर्पिस्तप्तं रुद्धं विधीयते ॥ ॥ अथ शीत रुद्धः॥ विष्णुः॥ अहं मुहमाः विवेदापः अहं मुहं पयः विवेत्तुं ।
 व्यहं मुहं घृतं पीत्वा नाश्रीत्यादश एव सत् ॥ तप्त रुद्धः॥ एष एव शीतः शीत रुद्धः॥ अयं दिनत्रयसाध्यः॥ प
 राशरः॥ व्यहं शीतं विवेत्तोयं व्यहं शीतं पयः विवेत्तुं । व्यहं शीतं घृतं पीत्वा वायुमक्षः स्त्रहं परं ॥ ब्रह्मादश
 दिनसाध्यः॥ ॥ अथान्योपि रुद्धः॥ शंखः॥ विमान्युदकसिंघानिमासमश्रीत संयतः॥ स रुद्धो सोदकाभा
 सं रुद्धो वारुण इत्यते ॥ बिल्वे रामकैर्वापि यस्माद्देशे रथवाशुभेः॥ मासं न लोके श्रीरुद्धैः दूः कथ्यते हि

असत्तमेः। गोपुरीषाद्युवाच न च मासे नित्यं समाहितः। व्रतं तु यावत्कंकुर्यात्सर्वपापापनुत्तये॥ अनश्नं ज
लमध्यस्वस्वदोगत्रं जपेद्बुधः। संवत्सरं कृतं पापं जलरुद्धो व्यपोहति। जपो वारुणसूक्तानां। योगयात्रव
त्स्यः। वायुमक्षौहिवातिष्ठेद्रात्रिं नीत्वा पुर्यदृक्॥ सदस्त्राष्टाधिकं जप्त्वा गायत्री जलसंज्ञकः॥ द्वितीयदिने
सूर्ये दृष्ट्वा भ्रष्टं नरसदृशं गायत्री जपं कृत्वा पारुणां कुर्यादित्यर्थः॥ ॥ अयं जलरुद्धः। तथा मासे पवामा
विते यो दिनत्रिंशदुपोशनात्॥ तथा गोमूत्ररुद्धः। भातसेः श्वारयित्वा गां गोभूमान् यवमिश्रितान्। ता
न गोमघोशान् संगृह्य पिबेद्गोमूत्रयावत्कमिति॥ ॥ अथ चांद्रायणं। यात्रवत्स्यः। तिथिवर्ध्या चरेत्पितृना
शुक्ले शुष्यं रुसंमितान्॥ एकैकं द्वासे प्लुष्टमपि दं चांद्रायणं चरेत्॥ इंदुक्षयेन भुंजीत पृष चांद्रायणं विधि
ः। चरेद्दशयेन॥ चांद्रायणं ग्रास एडुभ्यां चंद्रस्यायनचरणमिव चरणं यस्मिन् कर्मणि॥ तच्चांद्रायणं।

प्र.

२.

संज्ञायां दीर्घः॥ इदं यवमध्यच्छांद्रायणं। मध्येग्रासाधिक्येन स्थूलत्वात्। गोतमः स्वन्यथाह॥ अतश्चांद्रा-
यणंतस्याक्तो विधिः॥ कृच्छुरिति॥ कृच्छ्रे यदुक्तं तिष्ठेद्दूनीत्यादितत्सर्वमत्र भवतीत्यर्थः॥ अत्र विशेषमाह। आ-
वयनं चरेत्। अतं प्रायश्चित्तं। तदर्थं यच्छांद्रायणं। तदावयनं भवति। अभ्यर्चयार्थिनो भवतीत्यर्थः॥ त-
था। आप्यायस्व संतेपयांसि नवो नव इत्येताभिस्तर्पणं आह्वयो सो ओदावपश्चानुमंत्रणं उप-
स्थानं चंद्रमसो यद्देवा देवह्ये नमति च तस्मिन् भिराज्यंतु दद्यात्। देवह्ये तस्येति चांते समिदिते भूर्भुवस्व
स्तपः सत्यं यज्ञः श्रीः रुमिर्दो जस्तेजः पुरुषो धर्मः शिव इत्येते ग्रांसानुमंत्रणं प्रतिमंत्रं मनसामेनः॥
स्वादेति सर्वानेते रेव ग्रासान् भुंजति॥ आप्यायस्व त्यादिभिर्नवो नव इत्येतेस्तर्पणं कृत्वा।
चंद्रमस उपस्थानं कृत्वा आह्वयो सो ओदावपश्चानुमंत्रणं च कुर्यात्। चंद्रोपस्थानं मंत्रः॥ आप्यायस्व त्यादयः

यद्देवादेवदेदु नमिति चत्वार आख्यहोमे प्रतिमंत्रं च होमः॥ देव रूतस्ये न सो व यज्ञ न म मात्यादि एके कश्च कु-
ममिष्टिरिति च द्रुव च नाना विंजत न्यायेन यद्यपि त्रित्वे मेव प्रतीयते तथापि यद्देवादेवदेदु नमिति च तस्य भि-
रिति पूर्वमेव चतुःसंख्योपादानात् त्रित्वं तावदपगतं प्रकरणवत्मात् अथ गते च त्रित्वे देव रूतस्येत्यस्मि-
न्मगात्मेकवाक्ये अत्रांतरवाक्यानां षट्संख्या कृत्वा समिष्टिरिति च द्रुव च नं षट्देवपर्यवस्यतीति वाक्य-
वत्मात्तषडाद्गतयः समिधः भवन्ति विंद करणा सूर्वे ह विरनुमंत्रणे मंत्रा आख्याय स्वित्येवमादयः॥ विं-
द करणान्ते रं अमित्येवमादयः ॐ भूः भुवः सवः तपः सत्यं यज्ञः श्रीः ईर्क उदु ओजः तेजः पुरुषः
घर्मः शिवः॥ इत्येते ग्रासानुमंत्रणं हविरेनुमंत्रणं॥ अत्र संते मनसा मनदुति स्वाहेति वा प्रयुंतीति॥ तपः
प्रभृति मंत्राश्चेतुर्थ्यंताः॥ नमस्वस्ति स्वाहेत्यादि मंत्रेण चतुर्थी विधानात्॥ ते यायास प्रमाणमस्या चतुः

प्र.

३

भिक्षु मत्तु कणयावकापण्याकपयादधि घृतमूलफलोदकादीनि दूर्वाण्युत्तरं न रं प्रडास्तानि. पौर्णमा
 स्यां पंचदशग्रासानभुत्काणकापचयेनापरपक्षमश्रीयाद्मास्योर्वाग्रामुपोष्य एकोपचयेन पूर्वपक्षवि
 परीतमेकैषामेकैषामेष चांद्रायणो मास इति। ग्रामप्रमाणमिति शिख्यं नृपरिमितपंचदशादिग्रामभो
 जनासमर्थनात्मादिविषयं। एवमेव कुक्कुटं राट्मिलकपरिमाणं नृनयपेशया भोज्यं। चतुर्दश्यामु
 पवासः पौर्णमास्यां पंचदश्यासभोजनं। ततः एकैकग्रामग्रामः। अमावास्याग्रामुपवासः। ततः पौ
 र्णमासीपर्यंतं पंचदश। १५॥ ग्रामवृत्तिरिति द्वात्रिंशद्दिनमाध्यं। ३२॥ चांद्रायणं। योगीश्वराद्युक्तं चांद्र
 यणाद्यपेशयान्यदेतएव पिपीलिकामध्यं। विपरितकरणे तु ग्रवमध्यं भवति। ग्रामवृत्तौ द्वासे च तिथि
 वृद्धिश्च यवः। कदाचिच्छोदकं कदाचित् चतुर्दशत्वमपि भवति। ग्रामस्तु चंद्रोदये ज्ञाते ग्रमनीयः।

उदयश्च कदाचिन्नक्तंकदाचिद्वेति । तदनुसारेण कर्तव्यं ग्रासयसनं । तथा । चान्द्रमसंचरं स्थपयित्वा ज्यो-
त्स्नायांचरं शेषान्नपिंडास्माद्विद्येभिर्मंत्रितानप्राश्नीयादिति । ग्रासग्रसनसमये यातिथिः सत्स्वतया ग्रा-
ससंख्या पादेया । ज्योत्स्नाशब्देन चंद्रोदयोक्तृश्यते ॥ तथा चार्धरात्रादावपि भोजनं दायो नास्ति । स्वःशु-
आर्द्रा मलकमात्रास्तु ग्रास उदग्रते स्मृताः । तथैवाहृतयस्तत्र शोचार्थं चैव मृतिकाः । एकैकं ग्रासयस्ये इहं स्प-
ष्टुक् चैवार्थयेत् । उपस्पृशंस्त्रिपवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतमिति । अन्यदपि यातवत्क्यः । यथा कुथंचिद्विंडाती च
त्वारिंशत्तद्वयं । २४० । मासेनैवायमंज्जीतचान्द्रायणमथापरं । अत्रायंक्रमेः दिनेदिने द्योग्रासाभंज्जीत । अ-
थयानक्तंचतुरंगेनक्तंचतुरङ्गति । अथैकस्मिन्दिने चतुरंगपरस्मिन् द्वादश । इते कृत्वा च मृषाण्यापरस्मिन् द्वादश
। यद्वा । दिनद्वयमृषाण्यतृतीयदिने द्वात्रिंशदित्यादिप्रकाराणां मध्ये ग्रासपेक्षया भंज्जीतेति । अत्रति

प्र.

४

अथ पेश याग्रासनियमो नास्ति । उपक्रमस्तु शुक्लरश्मिप्रतिपदो न्यत्र कर्तव्यः ॥ यस्तु नैरंतर्येणैव विधः श्रांदाय
 णानुष्ठानं कर्तुं गतिः । तस्य तिथिरश्विग्रासो वशेन कदाचित् द्वितीयादिस्वारं भो भवति । तत्र न दोषः ॥ चंद्रगत्यनु
 सरणमंतरेण त्रिंशद्दिनात् सकसावनमासानुसारेणानुष्ठेयेत्वात् । अत्र चांद्रायणशब्दो गौणः स्तद्धर्मप्रा
 म्यर्थः ॥ कुंडपायिनामयने अग्निहोत्रमुद्भूतम् । अस्मिन् चांद्रायणे पूर्वप्रकांतमेव पंचदशयुषवासादिनतु
 प्यते तिथिनि यमेन ग्रासनियमाभावात् ॥ यत्र तु तिथिनि यमेन ग्रागेनियमः ॥ तत्र पूर्वप्रकांतमुपवासादि
 कं अत्येनकारयेत् । एषेव प्रकारेषु कचन मनुना विज्ञेयं संज्ञादर्शिता । अष्टावहोसमश्रीयात् पंद्रान्माश्वं दिने
 स्मृते । नियतात्मा हविष्यस्य यतिचांद्रायणं व्रतम् ॥ चतुरः प्रातरश्रीयात् नियतात्मा दृढव्रतः । द्वविष्यान्नस्य चै
 मासमृषिचांद्रायणं ममृतं ॥ ॥ अथ सोमायनं ॥ एतदपि चांद्रायणधर्मकमेव ॥ तत्तुरस्मचतुर्थिमारभ्य शु

ऋद्धादशीपर्यंतं तमनुष्ठेयं। हारितः। चतुर्थप्रभृतिचतुस्तनेनान्विरात्रं। त्रिस्तनेनान्विरात्रं। द्विस्तनेनान्विरात्रमे
कस्तनेनान्विरात्रं। एकमेकस्तनेप्रभृतिपुनःचतुस्तनांते। यातेसोमचतुर्थस्तन्यानःपादितस्येसाहा। या
तेपंचमीषष्टीत्येवयथाथांस्तिथिहोमाएकमासं। एनोभ्यःपूतश्चंद्रमसासामान्यतांमामानेत्कोकतांमायु
स्यंचगच्छतीतिचतुस्त्रिद्यादिक्रमेणस्तनानांद्वासात्युनरेकादिक्रमेणवृत्तेःरुहमचतुर्थ्येवारंभद्रिनमितिगः
म्यते। स्तनेनान्विरात्रमित्यभिहितत्वात्। मुखएवदेहद्वितीयप्रतीयते। तदनुपपन्नं। साक्षाच्चस्तनेतत्प्रिसाध
नं। अपितुतत्किंतंपयः। अग्रेचहोमोभिहितः। होमश्चद्रव्यसाध्यः। तच्चद्रव्यंकृत्तदुग्धपरित्यागेनकल्प्यं।
आद्यादिकंनपुत्र्यते। तस्माच्चतुस्तनादस्तिर्तदुग्धंगृहीत्वायातेसोमेत्यादिभिर्मंत्रैःप्रतितिथि एवैकामा
हुतिंहुत्वापयःपिबेत्। चांद्रायणधर्मातिदेशाच्चंद्रायणवपयःपानं। मंत्रोद्देशवंचर्तव्यः। यातेसोम

प्र.
५

पंचमीतनूः यानः पाहितस्येन्ना ॥ इति पंचम्यां ॥ एवं षष्ठां षष्ठीपदप्रयोगः ॥ उत्तरवाप्यमावास्यापर्यन्तमे-
वमेव । पुनः प्रतिपादप्रथमातनूरित्येवं प्रयोगः ॥ ततो द्वितीयादिषु द्वितीयातनूरित्यादि । एतच्चतुर्विंशतिदि-
नसाध्यं । यथाथांस्तिथिहोमादत्युक्तत्वात् । चतुर्थद्वितीयादौ मध्ये यत्र तिथिद्वयो भवेत् । चतुर्विंशतिदिना-
नि भवन्ति नैव कर्तव्यं । एवं गोमायनशक्तविशयं । शक्तविषये तु मार्कंडेयः ॥ गोक्षीरं सप्तरात्रं तु पिवेन्मनः
चतुष्टयात् । स्तनत्रयात् सप्तरात्रं सप्तरात्रं स्तनद्वयात् । स्तनेनेकेन पदार्थं त्रिरात्रं वा युं भुग्महेत् ॥ इति ॥ ॥
अथ यावद्व्रतं । गोपुरीषाद्यवा न्तु मामे नित्यं समाहितं ॥ व्रतं यातुं वकंकुयात् सर्वपापापनुत्तये ॥ अ-
थाद्यमर्षणं व्रतं ॥ मनुः ॥ अहं नृपवंसं युक्तस्त्रिरहोभ्युपयं नपः । मुच्यते पातकैः सर्वैः स्त्रिस्तपित्वाद्यम-
र्षणं ॥ अथ श्वमेधः क्रतुराहं सर्वपापापनादनः ॥ तथाद्यमर्षणं मूक्तं सर्वपापापनादनं ॥ अत्रैव विशेषः

पमाद्वाविहगुः॥ प्रत्यहं त्रिप्रतिस्तानं मङ्गलमग्ने॥ घमर्षणं॥ जपो द्वास्तितस्तिष्ठेद्रात्रावासीतगां त्यजेत॥ क
र्मणां तेषां यस्मिन् नोदघादिति याज्ञवल्क्यः॥ भनादिष्टेषु पापेषु शुद्धिश्चांद्रायणे ननु॥ धर्मार्थेष्वश्वरेदेतत्तु चंद्र
स्येति सत्कोकतां॥ रुद्ररुध्न न कामस्तु मद्रतीथियमाप्नुयात्॥ अथ रुद्रचांद्रायणसाधारणेति कर्तव्यताः॥
याज्ञवल्क्यः॥ कुर्यात्त्रिषवणस्तार्या रुद्रचांद्रायणं तथा॥ पवित्राणि जपेत्पिंडां गायत्र्या चाभिमंत्रयेत्॥ जपेत्
अथ घमर्षणं देवस्तः॥ शुभ्रवत्यस्तस्म संदीप्त्वा दिवसिष्ठादिर्वातामिज्जग्मुः॥ साममङ्गप्रदुर्वातामिनेयथाशा
खं जपेत्॥ अविहगु कालेषु पिंडान् ग्रासान् गायत्र्या अभिमंत्रयेत्॥ ग्रासान् मंत्रणे गोतमो ज्ञेः गोभूरात्यादिमं
त्रेः सह गां यत्र्या विकृत्यः॥ एवं द्वापादिष्टैः कुर्यात्त्रिषवणं मंत्राणां विकृत्यः॥ भिन्नकार्याणां समुच्चयवृत्तिहातयं
मनुः महाव्याहृतभिर्दोमः कर्तव्यः॥ अथ मन्वदं उरुहिंसा मत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत्॥ त्रिरदस्मिन्